Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С.Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 36 (16647)

2003 чылдың АПРЕЛЬ 3, четверг

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-НИҢ ЧАЗААНДА

САЛГАЛЧЕ САГЫШ САЛЫР

Тыва Республиканың Чазааның апрель 1-де болган ээлчеглиг хуралынга республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ужур-дузалыг үжен ажыг айтырыгны Чазак кежигүннери чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Мордовия Республикага ажыл-албан кылып чорааш чедип алган дугуржулгаларын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ш.Д. Ооржак дыңнадыг кылгаш, Мордовия Республиканың арга-дуржулгазын неп-тередири республикага ажыктыг болурун айыткан. Бюджеттер аразының харылзааларының, аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң, арага болгаш нефть рыногунуң, интернет ажыглалының, тарылга шөлүнүң үнүш-дүжүткүрүн бедидериниң талазы-биле арга-методун ажыглаар хемчеглерни ажылдап кылырын ол саналдаан. Ону дараазында хуралга сайгарар.

«2002 чылда Тыва Республиканың уругларының байдалының дугайында» Күрүне илеткелиниң дугайында ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызының сайыдының оралакчызы О.К. Дамдын дыңнадыг кылган. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Т.М.-Н. Ондар, Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы У.С. Ондар — олар уругларның кадыының, өөредилге-кижизидилгезиниң байдалының дугайында үве чугаалаан.

Күрүне илеткелин РФ-тиң Чазааның доктаалынга дүүштүр ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызы ажылдап кылган. Ында республиканың уругларының кадыының, аъш-чеминиң, өөредилгезиниң, өзүлдезиниң, назы четпестерни күш-ажылга хаара тударының, ада-иезиниң хайгааралы чокка арткан чаштың, инвалид, Соңгу үкке деңнештирген девискээрлериң уругларының айтырыгларын киирген.

Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылда чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдиринче сагыш салганындан өг-бүлелериң орулгазы элээн өскен. Кадык камгалал органнары ие-чаштың кадыын камгалаар хемчеглерже кичээнгейни салганындан уругларның хораары кызырлып орар. Школалар уругларның өөредилге-кижизидилгезин экижидер дээш тодаргай ажылды чорудуп турар. Назы четпестер-биле ажылды элээн идепкейжидип эгелээн. Ындыгдаа болза четпестерни илереткен. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан чаштарның саны көвүдеп орар. Назы четпестерниң кем-херек үүлгедири хөй болуп артпышаан, оларның-биле кижизидилге ажылы кошкак. Уругларның кадыының байдалын экижидер дээш ап турар хемчеглер ам-даа чогумчалыг түннелдерни бербээн.

Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, иечаштың кадыын камгалаарынче угланган хемчеглерни боттандырарынче онза кичээнгейни салган. Кадык камгалал органнарының бо талазы-биле чорудуп турар ажылы четпезин айыткаш, моон соңгаар чүнү кылырынга доктааган.

Чазак кежигүннери Күрүне илеткелин сайгарып көргеш, амдаа эде кылыр деп шиитпирлээн.

2003 чылдың март 28-29 хүннеринде республиканың кожууннарынга, хоорайларынга санитар ашталгазының болгаш чаагайжыдылгазының талазы-биле субботниктерни эрттиргениниң түннелдерин хуралга үндүрген. Ниитизи-биле улуг хемчээлдиг ажылды кылганын демдеглээн. Кызылга болган субботникке 180 ажыг организация, 2,5 муң ажыг кижи киришкен. Хоорайның хуу бажыңнарының чурттакчылары субботникке багай киришкен, боттарының девискээрлерин аштаваан, чаагайжыдылгазын кылбаан. Ол четпестерни эдер даалганы хоорай чагыргазынга берген.

2003 чылдың апрель 1-ден 30-ге чедир республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының санитар ашталгазын база чаагайжыдылгазын чорудар шалыпчы айны чарлаан Чазак доктаалын хуралга хүлээп алган. Апрель 4, 11, 18, 25 хүннеринде субботниктерни эрттирерин доктааткан.

«Тываэнерго» акционер ниитилелиниң, Ак-Довураква ЧЭТ-тиң, «Тывакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң, «Каа-Хем» хөмүрдаш уургайының, «Тывагаз» бүдүрүлгезиниң 2003-2004 чылдарның күскү-кышкы үелерде ажылдаарынга белеткелиниң дугайында айтырыгларны Чазак хуралынга сайгарып көрген.

Келир кышка белеткел ажылдарын чорударының дугайында чугааны эрте эгелээни эки. Ындыг-даа болза үстүнде адаан коллективтерге септелге ажылдарын чорударынга, дериг-херекселдер садарынга, допчузу-биле чугаалааргa, кышка белеткел ажылдарын чорударынга чеже хире акша-көпеек херегин тодаргайлаваан, Саң-хөө яамызы чеже хирени бээрин дугуржуп албаанындан айтырыгларны соңгаарлаткан.

Хүн чурумунда кирген айтырыгларны хуралга шуптузун чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТӨРЭЭН ЦЕГИН КАГБААН

Хоочун токарь В.А. Попов.

Ажыл чок олуруп шыдавас, кижилерге бир-ле эки чүвени кылыксаар улус чоруур. Ындыгларның бирээзи – «Сардаана» ААН-ниң токары Владимир Алексеевич Попов.

Ооң хары 63 чеде берген. Хүндүлүг дьштаныылгаже үнгеле 8 чыл чеде-даа берген болза, ол анаа олуруп шыдавайн, шаандан тура бүгү назынында ажылдап келгени бетон кылыглар кылыр бүдүрүлгеге ол-ла хевээр ажылдап артып калган.

Бо чылын ол ук бүдүрүлгеге ажылдап эгелээнден бээр 37 чылын демдеглээр. Удуртукчулар солчуп, бүдүрүлге хуу-даа апааргa, хоочун ажылчын төрээн цегин кагбаан. Владимир Алексеевич ажылдап өөренгени «Сардаана» ААН-де шупту цехтерде дериг-херекселдериң канчаар ажылдаарын билир. Үрелиишкиннер болу бээрге, кандыг кезектер херегин ыяк билир, шагда-ла чондуруп белеткеп алган олурар, херек үеде оозун тудуп алгаш, кылчып чедип кээр.

Хоочун ажылчын Владимир Алексеевич айда 3000 рубль шалыңныг. Оон аңгыда ажылдап турары токарь цегинге чоннуң даштыыртан чагыгларын база кылып берип турар. Оон база эвээш эвес орулганы киирип ап, айда ниитизи-биле 6000 рубльди ажылдап ап турар. Пенсионер кижиге ол канчаардаа аажок улуг орулга.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Бо хүнден эгелээш, бүгү назынында Христос Бурганның Вифлеемск хүрээзинче АКШ-тың президентизи Джордж Буштуң болгаш камгалал сайыды Дональд Рамсельдтиң, британ премьер Тони Блэрниң болгаш даштыкы херектер сайыды Джек Стронуң кирерин хораан.

◆ Иракка удур эзээргек дайынны чарлааны дээш бо ийи күрүненің дөрт ажылдакчызын «дайын үүлгедикчилери болгаш уруглар өлүрүкчүлери» деп санаанын Патриархаттың төлээзи лама Панаритос чарлаан. Православ крестиге чүдүүр неделяда болган массалыг чүдүлге чыскаалының үезинде лама Панаритос Иракта кижилерни өлүрүп, шажын-чүдүлге черлерин бомбалап турарынга хамаарышкан үүлгедиглерни буруу шапкан. Ол, Бушту, Рамсельдти, Блэрни, Строну кажан-даа хүлээп албазын Вифлеемск муниципалитединден негээн.

◆ АКШ-тың ужар чүүлү Басраны бомбалавышаан. Британияның шериглери ол хоорайны долгандыр суурларны ээлеп алган. Бажың бүрүзүн үжеп-чиндип, эр хиндиктиг кижилерни тудуп ап турар. Туттурганнарны өг-бүленің кежигүннери көрүп турда-ла, холдарын хүлээш, сывырып аппарып турар. Дескен кижилер Умм-Каср деп портче шуужуп эгелээн. Аъш-чем, ижер суг чедишпестээн.

◆ Ирактың соңгу талазында курд отрядтар шаап халдаашкынны күштелдирген, нефть үлетпүрүнүң улуг төвү Киркуку хоорайда чоокшулап келгеннер. Ирак шериглер дедир дезип эгелээн, ынчалза-даа ооң аянын ап көөрге, тактиктиг хөделиишкин хевирлиг бооп турар. АКШ-тың ужар чүүлү Ирактың соңгу талазында Мосул хоорайны бомбалап эгелээнин дыңнаткан.

◆ Янзы-бүрү медээлерден ап көөрге, америк шериглер Багдадче шаап халдаашкынын 4-6 хүн иштинде соксадыр дужаал алган деп, медээ бар. Ооң кол чылдагааны болза дараазындагы шаап халдаашкынга белеткенип алыры бооп турар.

◆ Амы-тынын саттынганнарны – «шахидтерни» Ирак ажыглап эгелээн. Наджаф хоорайның чоогунга бир шахид америк машина чанынга келгеш, чазылдырыышкын кылырга, америк 4 солдат өлген. Араб чурттарындан 3 муң ажыг шахидтер американнарга удур эки тура-биле дайылдажыр күзелин илереткен.

◆ Британ солдаттар тайбың улус бар чораан автобусту боолаанының түннелинде, 7 херээжен, бичии уруглар өлген.

◆ Хусейнниң чер адааңда бункерин (ажылдаар черин) немец инженер туттурган, чаңгыс эжии безин 3 тонна аар, атомнуг бомба үреп шыдавас деп, медээ келген.

◆ Иракта гуманитарлыг халап тургустунар дей берген. Аъш-чем, ижер суг, эм-таң чедишпестээн. Ылаңгыя чурттуң мурнуу талазында бүзээлеттирген Басра болгаш өске-даа хоорайларда байдал берге. Персид мугулдурунда үүгле чаңгыс корабль чеде берген, херек кырында 500 ажыг корабль дузаламчыны Ирак манап турар.

◆ РФ-тиң Президентизи В.Путин Күрүне Чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралын Тамбов хоорайга эрттирген болгаш медицина камгаладылгазының айтырыын аңаа чугаалашкан.

◆ Апрель 1-ден эгелээш, Россияда шериг албанынче ээлчеглиг келдириишкин эгелээн. Бо чылын шериг албанынче 175 муң аныяктарны келдирер.

◆ Апрель 1-ден РФ-ке пенсионерлериң пенсиязының камгаладылга кезээн 12,5 хуу өстүрген.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ЧАСКЫ ЧИДИГЛЕНИИШКИН

Хүн чайнап, өт-көк ногаарарып кээрге,
Хараачыгай ужуп келгеш, байыр сөңнээр.

"Риск-информ" солунну номчаан кижи бүрүзү ук солунче билии кызыы, ийи буду аскак кылаштажыр кижилерниң бижип турарын эскерип каар. Ол-даа канчаар, ындыг-ла болзунам, бистиң чуртувуста кижилерниң чүнү-даа чугаалаары, ооң иштинде угааны солуу-даа кижилерниң чүнү чугаалаарын хоруваан, хостуг болгай. Ынчалза-даа кандыг-даа солуннуң редактору бодунуң солунунуң номчукчулары угаан-сарыылдыг болурун күзээр, кайы хамаанчок чулчуруушкуннарны парлаарындан шеглээр ужурлуг.

"Риск-информнуң" ээлчеглиг номеринде Сергей Мельниковтуң "Экономиктиг ужур-утка чок чоруктуң чогаадыкчызының бужар чылы" деп материал көстүп келген. Ооң эгезин бодап көөрге, угаан-сарыылы будулган, чигзинчиг кижи бижээн ышкаш сагындырып болур харын. Авторнуң ады база сонуурганчыг, бодап көөрге, ол мооң мурнунда "Столица" солунга чүве бижип турган А. Мельниковтуң ийис дуңмазы чүве ирги бе? Ынчаарда бо А.Мельниковту хынап кээрге, Станислав Пивоваров деп кижи болган ийик, ону кызылчылар билир-даа апарган, республика Баштыны Ш.Ооржакка удур хопнүгүл тараткаш, бүгү чадаларның судтарынга буруудаттырып, аштырган кижи-ле болгай. "Чүдек-бужар чорук" деп эгелиг ооң чүүлүн номчаан боор силер. Ооң эрткен чылдың чазынында ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдаларынга ук албан-дужаалга кордакчы бооп, даңзыга киргенин, аштырганын "Тувинская правда" солунга үнген дыңнадыгдан билип алдывыс чоп. "Амыдыралга чүү турбас дээрил, ындыгдаа бооп болур" дижип, эгиннеривис кызып турганывысты номчукчулар кайын уттур.

Амгы үеде Сергей Мельников ийис дуңмазынга хомудааны ол чүве ирги бе, бир чыл мурнунда аштырганынга хомудааны ол чүве бе, Чазак Даргазының ажылын "анализтеп" эгелээн чүве бооп-тур. Автор "чогаалын" "шорбарлап" ора, сөстүң хостуг болурунга бодунуң эргезин соора ажыглап, кижи бажынга кирбес "кырган аза", "куурумчу Гаранский болгаш ооң чашпаачылары" дээн чижектиг багай сөстерни материалынга ажыглаан.

Сергей каржы-хажагай, бичиизинде ада-иези багай кижизиткен оол бооп болгай-даа, ынчалза-даа бистиң психолог-консультантывыстың демдеглээнин езугаар алырга, бо таварылгада ынчаар аажылап болбас турган.

"Ооң халдаашкыны угаан кирген назын үезинде күштүг силгиишкинниң түңнели болган" деп, психолог демдеглээн. 30-40 хар үезинде, угаан-бодалга кризис өг-бүлеге, кижилерниң найыралынга, профессионал ажыл-чорудулгага иштики чөрүлдээлерни тургузуп кээр. Ындыг байдалда кижи бергедээшкиннерден чайлаарын орал-дажыр, ынчалза-даа оон үнер орук тыппайн баргаш, айтырыгны шиитпирлээринден ойталап эгелээр азы ол дээш долгандыр турарларны буруудадып эгелээр деп, психолог-консультант демдеглээн. Ооң тодаргай чижээ болза Сергей Мельниковтуң материалында "Ооржактың эки билири Станислав Пивоваров" деп сөстерни киргени болур. Мында автор республика Баштының кандыгдаа үеде чугаалажы бээр кожазы ышкаш көрген. Ынчалза-даа бодунуң айтырыын шиитпирлеп чадааш, тодаргай кожазын буруудадыр эргези чок болгай, ооң орнунга бурган-на өршээзин деп чалбарааны дээре..."

Станислав Пивоваровтуң ийис дуңмазы Чазактың ажылчорудулгазын буруудадып, нүгүлдээринге езулуг-ла саттынган кижи боор. Ооң бижээни болза: "Чазак парлалгазының ыйыышкынынга шыдашпайн, оппозицияның үш солунунуң ийизин — "Слово" болгаш "Столица" солуннарны дүжүрүп каан. Ынчалза-даа республикада политиктиг байдалдарны бичии-даа билир кижи бүрүзү ук солуннарны соңгулда үезинде агитация сорулгаларынга ажыглаары-биле тургусканын билир. Бо солуннарны акшаландырган политиктер (В.Кара-оол болгаш А.Кашин), бүгү соңгулдалар кампанияларынга долу аштыргаш, оларга бердинген журналистерни кудумчуларже үндүр октапканнар. Элдептиг-ле аа, Пивоваровтуң ийис дуңмазы ол дугайын билбээн бе, ол хирезинде аналитик ролюнче кордап турар де.

Станислав Пивоваровтуң ийис дуңмазы номчукчуларның бүзүрелин ажыглап алгаш, "дээрден" дүшкен саннар ажыглап, сыңыйландыра-ла бээр (наркоманиядан аарыгларның саны 12 муң турганындан 17 муң чедир өскен), "Миллиард ажыг рубльди чогуур сорулгазынга ажыглаваан". А бо дээрге журналистика эвес, а фольклор ышкажыл.

"30-40 чылдар үргүлчүлээр кризис үезинде агрессияга холбашкан чогаадыкчы энергия илдең көстүп эгелээр" деп, психолог демдеглээн. Ооң түңнелинде кижи янзы-бүрү комплекстерге болгаш фобия (коргар дээн уткалыг) чижектиг психологтуг байдалдарга: багай чүүлдерни доктаамал манаарынга, коргарынга, истепсүрүүшкүнге таваржып болур. Сергей Мельников ындыг байдалга хамааржы берип болуру, "таварылга эвес" деп сөстерни ынчангаш ажыглап турар хире. Сергей Мельников бодунуң чогаадып алган социал ролюнче сиңниге берген, боттуг чүүлдүң болгаш угаап-бодаар чүүлдүң кызыгаарын балап каапкан".

Эмчи! Угааны солуудаан кижи эвеспе! Станислав Пивоваровтуң ийис дуңмазы, шынап-ла, чок чүве ирги бе?

Бо чүүлдү республиканың психдиспансеринге албан езузунуң медеглели кылдыр санаарын редакция дилеп тур.

Р.ЕРМАКОВ.

Эрзинден медээлер

Эрзин кожууннуң Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг сессиязы март 6-да болуп эрткен. Аңаа чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгларны киирген:

- **кожуун чагыргазының отчеду;**
- **кожууннуң 2002 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери болгаш 2003 чылда сорулгалары;**
- **кожуун бюджединиң 2002 чылда күүселдези болгаш 2003 чылда кожуун бюджединиң төлевилелиниң дугайында;**
- **"Кожууннуң аныяктары-2003" деп тускай сорулгалыг программа дугайында;**
- **чер үндүрүүн эде санаар дугайында;**
- **кадр айтырыы;**
- **билдириишкиннер сайгарылгазы.**

Бюджет талазы-биле айтырыгны көргеш, депутаттар ол айтырыгны соңгаарладыр, ТР-ниң Саң-хөө яамызындан специалистерни чалаар, бюджет талазы-биле хыналданы чорудар, бюджеттиң чарыгдалдыг кезиинде дефицитти чогуур нормазынче киирер талазы-биле ажылды чорударын кожуун чагыргазынга сүмелээн.

Кожуун чагыргазының отчедунуң талазы-биле илеткелди кожуун баштыңы А.Ч.Комбу кылган. Чагырганың 2002 чылда чорудуп келген ажылын депутаттар "Эки" деп үнелээн болгаш ол талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Кожууннуң 2002 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери болгаш 2003 чылда сорулгаларының дугайында илеткелди кожуун даргазының бирги оралакчызы К.А.Моң кылган. Ооң соонда кожууннуң 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол-кол көргүзүглерин бадылаан.

Сессияга ол ышкаш Аныяктар программазын болгаш чер үндүрүүн индексастаар талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алган.

Б.С.Ондарны муниципалдыг өнчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле килдис начальнигинге Р.М.Нурзетти Нарын суму чагыргазының даргазынга, В.Н.Эгерни архив килдизиниң начальнигинге томуйлаарынга кожуун даргазынга чөпшээрелди депутаттар бергеннер.

Муниципалдыг албан-дужаалдарга томуйлатканы-биле Б.Л. Самбууну, В.Н.Эгерни депутат албан-хүлээлгелеринден хостаан.

* * *

Кожууннуң Төлээлекчилер хуралының ийиги чыыжының ээлчег чок сессиязы март 20-де болуп эрткен. Сессияга 2002 чылда кожуун бюджединиң күүселдези болгаш 2003 чылда кожуун бюджединиң төлевилелиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Сессияга депутаттарның 82 хуузу киришкен. Сессияның ажылынга ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы М.К.Нурзат, килдис эргелекчилери У.Т.Даваа, О.В.Доржу, кожууннуң бюджет албан черлериниң удуртукчулары, бухгалтерлери, экономистери киришкен.

ТР-ниң Саң-хөө яамызының ажылдакчылары Мария Кыргысовна Нурзаттың удуртулгазы-биле кожуунга үш хүн ажылдааш, кожуун бюджедин тургузарынга, чурумчударынга, саңхөө айтырыгларын шиитпирлээринге практиктиг улуг дузаны чедиргеннер.

Бюджет айтырыының талазы-биле илеткелди ТР-ниң Саңхөө яамызының кожуунда эргелелиниң начальниги А.А.Нурзет кылган. А.А.Нурзет болгаш ТР-ниң Саң-хөө яамызындан келген ажылдакчылар депутаттарның болгаш сессияның киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга тодаргай харыыларны берген.

Айтырыгга хамаарыштыр депутаттар Г.Э.Сегбе, Р.Ч.Лакпаева, М.Х.Серенбил, В.Б.Хаваа, О.М.Ижи, Т.А.Саая, О.К.Севек, Ш.К.Маажый олар саналдааннар.

Кожуун бюджединиң төлевилелинге хамаарыштыр Нарын суму чагыргазының даргазы Р.М.Нурзет, удуртукчулар А.И.Кулдун, Ч.Ч.Дүтер, В.Т.Көшкендей олар санал бергеннер.

Кожууннуң 2003 чылда бюджедин депутаттар хүлээп алганнар.

Ширме МААЖЫЙ,
кожууннуң Төлээлекчилер хуралының секретары.

Сут-Хөлден

ЧАА ЧҮҮЛДЕРНИ СҮМЕЛЭЭН

Суг-Аксы Культура бажыңынга кожууннуң спортчуларының хуралы болган.

Хуралга кожууннуң спорткомитет даргазы О.К Ооржак кыска илеткелди кылып, эрткен чылдарда кожуунга кандыг спортчу ажылдар кылдынганын чамдык чижектер-биле чугаалап демдеглээн. Ниитизи-биле алырга, хүреш, аът, шыдыраа, хол бөмбүүнүң болгаш оон-даа өске спорттуң федерациялары ажылдап турар. Кожууннуң спортчулары республика чергелиг маргылдааларга доктаамал идепкейлиг киржип келген. Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы К.С.Ооржак спортчуларның корумчурумун экижидеринче кол кичээнгей салырын ол ышкаш спортчу дериглерни үреп турарын тодаргай чижектер-биле чугаалаан. Ылаңгыя Суг-Аксында Ондар Кошкар-оол аттыг стадиону септеп-селип кааргa-ла, ону үптеп, оорлап, ол стадиоонуң езулуг ээзи тывылбайн турарын ол чугаалаан. Херээжен спортчуларның хүрээлеңин көвүдедир ажылдар чедимче чок. Хоккей оюннары суларaан.

Хуралга Чазактың девискээр эргелелиниң удуртукчузу Э.Н. Ондар, Ак-Даш суурда хоочун спортчу М.М. Куулар, Суг-Аксында спорт школазының директору А.Х.Ондар болгаш өскелер-даа спорт болгаш күш-культураны сайзырадырының дугайында бодалдарын чугаалап, саналоналын бергеннер.

Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазыбиле спорт комитединиң даргазы С.Ы.Ооржак хуралдың ажылынга киришкеш, кожуунга күш-культура болгаш спортту сайзырадыр талазы-биле чаа чүүлдерни сүмелеп, оларга канчаар дузалажып болурунуң дугайында дыңнадыгны кылган.

60 ХАРЛААН ШИНЧИЗИ ЧОК

Алдан-Маадыр суурда Самбажык аттыг культура одаанга темалыг кежээлер удаа-дараа болуп турар. "60 харлаан шинчизи чок, аныяксыы ам-даа хевээр" деп темалыг кежээни суму чагыргазы, культура ажылдакчылары, хөй-ниити организациялары демнежип алгаш эрттирген.

Ол суурда эң-не хүндүлүг дээн чаңгыс чылда төрүттүнген он үш 60 харлыгларны кежээге чалап, суурнуң албан организация удуртукчулары, ажы-төлдери, дөргүлтөрелдери оларга кан дег кадыкшылды, узун назынны йөрээгеннер.

Чоннуң культуразын, хейаъдың көдүрүп, тывынгыр ажылдарны шак ынчаар организастап чорударын алдан-маадыржылар планнап турар.

КӨРҮЛДЕ ЭРТКЕН

Суг-Аксы суму чагыргазының доктаалы-биле кожуун төвүнде албан организациялар, коллективтер аразынга Тывага херээженнер шимчээшкининиң 75 чыл оюнга, Алдан-маадырларның тура халышканындан бээр 120 чыл болганынга болгаш Сүт-Хөл кожууннуң катап тургустунганындан бээр 20 чылдаанынга тураскааткан бот-тывынгыр уран чүүлдүң көрүлдезин организастап эрттирген.

Көрүлдеге 6 коллектив уран талантызын көргүскен. Кожууннуң төп эмнелгези көрүлдениң негелделеринге дүүштүр көрүштүг концерт көргүзүүн белеткеп, сцена культуразын сагып билир талазы-биле өскелерден ылгалып, бирги черни чаалап алганнар. Кожуун чагыргазының коллективи көрүлдеге багай эвес белеткелдиин көргүзүп, ийиги черни ээлээннер. "Хүнчүгеш" уруглар сады үшкү черни алган.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

КАДЫ УТКААН

Апрель 1 – Оюн-баштак болгаш каткы-хөгнүң хүнү. Ол кежээ Тыванын В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыванын Улустуң артизи Александр Салчактың "Апрель 1 келди, А.Салчак каттыртыпты" деп оюн-баштак концертин көрүкчүлер сонуургап көрген.

Концерт эгелээнин башкарыкчы чарлаптары билек, бичии болганда театрның директору Каң-оол Тагаланов сценаже үнүп келгеш: "Эргим көрүкчүлер, артист Александр Салчактың келбейн барганы-биле концертти соңгаарладыр-дыр бис, даарта кээп көөр силер. А даарта чай чок болзуңарза, билеттерни дужаап болур силер" деп чарлаптарга, кезек када кайгай берзе-даа, бөгүн "мегечи хүн" деп билир болгаш көрүкчүлер каттыржып,адыш часкап,ынак артизин уткудулар. Шак ынчаар эң эгезинден-не концерт оюнбаштак-биле эгелээн. Улаштыр Александр Халарбааевич баснаяларны, шүлүктерни, каттырынчыг анекдоттарны, амыдыралдан чугааларны төнчү чокка сала берди. Зал ишти чир-шоң, каткыла, каткы. Ооң кадында А.Салчак баштак ырларын ырлап турда, езулуг комедия артизи-ле болгай. Улустуң артизинге ол кежээ театрның улуг-бичии салгалдары дузалажып,солун номерлерни күүсеткен. Оюн-баштак болгаш каткы-хөгнүң хүнүнүң кежээзин кызылчылар ынчаар ынак артизибиле кады каттыржып эрттиргеннер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

2003 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-ФЕВРАЛЬ

БАРААННАР БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА БҮДҮРҮЛГЕЗИ

Үлетпүр. 2003 чылдың январь-февральда республикада үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити хемчээли (хууда сайгарлыкчыларның бүдүрген продукциязының хемчээли-биле катай) амгы күштүг өртектер-биле 235,5 млн. рубльге үнелеттинген, 2002 чылдың ол үезинге деңнээрге, 107,6 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити структуразында ботүнениң улуг кезии электроэнергетикага — 48,8 хуузу, одаар үүл үлетпүрү —23,1 хуу болгаш аъшчем үлетпүрүнге — 18,7 хуузу хамааржыр.

Металл болбаазырадыр, ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр, пөстаавы, далган-крупа бүдүрүлгелери болгаш полиграфия үлетпүрүнден аңгыда, республиканың өске бүдүрүлгелери бараанныг продукция бүдүрериниң хемчээлин улгаттырган.

Хөмүр-дашты казып тывары, электри болгаш чылыг ажылдап кылыры, даг-дүгү, хлеб болгаш хлеб кылыглары, сүттен продукция кылыглары, арага болгаш арага кылыглары, минералдыг суглар, балыктан кылган бараанныг продукция, дилиг материалдары, стол болгаш сандайлар кылыры, ажыглал ыяшты үндүр сөөртүрү, даараан үүлдер болгаш хой кежинден тон даараары көвүдээн.

Көдээ ажыл-агый. Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүнүң ниити хемчээли баш удур санаашкын езугаар алырга, 2003 чылдың январь-февральда 130,9 млн. рубль, 2002 чылдың ол үезиниң деңнештирген өртектери-биле алырга, 92,4 хуу. Чурттакчы чоннуң ажыл-агыйлары бичии кооперативтер кылдыр каттышканының түңнелинде, чурттакчы чоннуң көдээ ажыл-агыйының продукция структуразында үлүү эвээжеп турар.

Теве биле куштан аңгыда, ажыл-агыйларда шупту малдың баш саны өзүп турар. Мыйыстыг бода малдың баш саны — 94,3 муң, хой, өшкү — 693,6 муң, хаван — 23,4 муң, чылгы — 23,1 муң, иви — 1644. Чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың 49,5 хуузу, хаванның 62,0 хуузу, чылгы малдың 43,4 хуузу, хой, өшкүнүң 29,2 хуузу онаажып турар, арат (тараачын) ажыл-агыйларынга дес-дараалаштыр 12,5:14,5:12,9: болгаш 20,2 хуу болуп турар.

Улуг болгаш ортумак көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажыл-агыйы чокка) 2002 чылдың бо үези-биле деңнээрге, хой, өшкүнүң баш саны 0,6 хууга, ивиниң — 19 хууга өскен. Малдың арткан хевириниң болгаш куштуң баш саны кызырылган. Куштуң баш саны 1,5 хууга, мыйыстыг бода мал — 3,4 хуу, хаван — 4,1 хуу, теве — 5,2 хуу, чылгы — 10,3 хууга кырылган.

Бир инектен ортумаа-биле 147 кг сүттү саап алган, эрткен чылдың январь-февраль айда 165 кг турган. Төрүүр кыс дагаадан 14 чуурганы алган, эрткен чылдың бо үезинде 17 турган. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң мал чеми-биле хандырылгазы бир башка онааштыр алырга, 0,9 центнер мал чеминиң единицазы онаажып турар, 2002 чылдың март 1-де 1,2 турган.

Транспорт болгаш харылзаа. Чүүк сөөртүлгези. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң автомобиль транспорту-биле 2003 чылдың январь-февраль айларда 182,5 муң тонна чүүктү сөөрткен, азы эрткен чылдың ол үезиниң деңнелинге дүүштүр алырга, 94,4 хуу болган. Агаар транспорту-биле чүүк сөөртүлгезиниң ниити хемчээли эрткен чылдың ол үезиниң деңнели-биле алырга, 10,7 хууга көвүдээн болгаш 16,9 тонна.

Пассажирлер аргыштырылгазы. Транспорттуң бүгү хевирлери-биле 2,3 млн. кижини ыңайбээр аргыштырган, 2002 чылдың ол үезинге деңнээрге, 108,1 хууга көвүдээн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 25,5 млн. рубльге харылзааның ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 11,8 млн. рубльдиң. Ниити ачы-дуза чедирилгезиниң 46,4 хуузу чурттакчы чоннуң ачы-дуза чедирилгезинге онаажып турар, эрткен чылдың бо үезинде 41,7 хуу турган.

Тудуг. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң болгаш организацияларның бо чылдың январь-февральда акшаны бүгү дөстеринден инвестицияның ниити хемчээли (немээн өртекке үндүрүглер чокка) 50,8 млн. рубльди ажыглаан, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 12,4 хуу хөй болуп турар.

Бараааннарның хереглел рыногу. Сайгарылганың бүгү адырларында үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазы, ниитиниң чемненилге черлерин киириштир алырга, 427,8 млн. рубль болган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 12,4 хуу хөй.

Бараан саарылгазы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң 19,9 хуузундан, биче бүдүрүлгелериниң 32,6 хуузундан, эт-херексел, холушкак болгаш аъшчем рыноктарынга садыглаашкынның 47,5 хуузундан тургустунган.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазының макроструктуразында аъш-чем бараанныының деңзигүүрү 55,1 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараааннарның — 44,9 хуу.

2003 чылдың март 1-ниң байдалы-биле алырга, үүрмектеп садар бараанның бүдүрүлгелерде курлавыры 67,7 млн. рубль азы 27 хүнге чедер.

Төлевирлиг ачы-дузалар. Баш удур санаашкын-биле алырга, чурттакчы чонга көргүскен төлевирлиг ачы-дузаларның хемчээли 102,9 млн. рубль болган, доктааткан өртектер езугаар алырга, 2002 чылдың январь-февраль айларның деңнелинден 9,4 хуу хөй болуп турар.

Коммунал ажыл-агый адырында, амыдыралчы ачы-дуза чедирилгезинде, эрге-хоойлу ачы-дузазында, харылзаа, эмнелгелерде, өөредилге системазында болгаш транспортта төлевирлиг ачы-дузаларның аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

2003 чылдың февраль айда инфляция (акшаның үне чокталыышкыны) эрткен чылдың декабрьга деңнээрге, 2,6 хуу болган. Аъш-чем бараааннарынга өртектер 2,0 хууга, аъш-чемге хамаарышпас бараааннарга өртектер 2,6 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер — 1,9 хууга өскен.

Үлетпүрге өртектер көргүзүглери 2002 чылдың декабрьга хамаарыштыр алырга, бо чылдың февральда 101,6 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2003 чылдың январь айда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 8,3 млн. рубль орулгалыг болган, 2002 чылдың ол үезинде 22,0 муң рубль турган.

Бо чылдың февраль эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң ниити албан төлээр өрези (кредитор өре, банкыларда болгаш чээлиде өре), 2209,2 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре — 1680,5 млн. рубль.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түңү 1348,2 млн. рубль, азы ниити өрениң 79,4 хуузу болуп турар. Хуусаазын эрттирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлелгелер — 19,5 хуу, күрүнеиң бюджеттен дашкаар фондуларже төлелгелер — 26,3 хуу, хандырыкчыларда өре — 39,4 хуу четкен.

Банкылардан алган чээлиде болгаш чээшкиннерде өрелерниң ниити түңү 511,2 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрелер — 332,3 млн. рубль.

2003 чылдың февраль 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өрениң ниити түңү 881,7 млн. рубль четкен, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре — 601,4 млн. рубль. Хайгааралга алдынган бүдүрүлгелерниң күш-ажыл төлевириниге акша-хөреңги төлелгезиниң талазы-биле хуусаазын эрттирген өрезиниң ниити түңү 2003 чылдың март 1-ниң байдалы-биле алырга, 139,5 млн. рубль болган. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 1,3 млн. рубльге өскен (0,9 хуу). Хуусаазын эрттирген өрениң ниити түңүнде бүдүрүлге адырларының өрезиниң үлүү 53,3 хуу, социал адырның 44,9 хуу, өске адырларның — 1,8 хуу. Бир ажылдакчыга хамаарыштыр күш-ажыл төлевириниң талазы-биле хуусаазын эрттирген өре 9768 рубль болуп турар, ооң иштинде бүдүрүлге адырларында — 7209 рубль, социал адырда — 18177 рубль.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕҢНЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге хамаарыштыр акша орулгалары 2003 чылдың январь-февраль айларда 2147,2 рубль болган. Боттуу-биле бар акша орулгалары (албан төлээр төлелгелерни болгаш дадывырларны казып кааптарга арткан болгаш хереглел өртектериниң чыынды индекизи-биле эде көрген орулгалар) 2002 чылдың деңнелинге көөрде, 4,1 хууга өскен.

Айда ортумаа-биле санаттынган шалың акшазы 2003 чылдың январьда 3721,0 рубль хемчээлдиг болган. 2002 чылдың январьга деңнээрге, ооң ниити хемчээли 5,4 хууга кызырылган.

2003 чылдың февраль төнчүзүнде күрүнеиң чонну ажылга хаара тудар албанының органнарынга учетка ажыл дилеп тувар 13,4 муң хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езузу-биле 11,2 муң кижи ажыл чок деп хүлээп көрдүнген. Оларның 88,7 хуузунга ажыл чок чорук талазы-биле ажыл чоктарның пособиезин тывыскан.

Демография. 2003 чылдың январь айда республикага чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онааштыр 6,0 кижи болган, ооң мурнунда чылын 2,0 турган. Чурттакчы чоннуң өзүп-көвүдээр чоруу 40,5 хууга көвүдээн болгаш 1000 кижиге онааштыр 20,8 чаш уруг төрүттүнген.

Өлген кижилерниң саны 53 кижиге көвүдээн болгаш 1000 кижиге онааштыр 14,8 өлген кижи болган. Чаштарның өлүп-хораар чоруу кызырылган: 1000 чаа төрүттүнген чаштарга онааштыр 22,8 чаш уруглар 1 хар чедир назылыг турган өлген. 2002 чылдың январь айда 28,9 турган.

2003 чылдың январь айда ХБАБ органнарынга 112 бадыланчылганы болгаш 51 чара бадыланчылганы бүрүткээн, а чара бадыланчылга ийи катап кызырылган. 1000 бүрүткеттинген бадыланчылгага 455 бүрүткеттинген чара бадыланчылга онаажып турар (2002 чылдың январьда 946 турган).

Чурттакчы чоннуң аарыыр чоруу. 2003 чылдың январь-февральда республика девискээринде халдавырлыг аарыгларның өзүп турары бүрүткеттинген. Ооң иштинде шөйүндү инфекциязындан, паратит эпидемиязындан, бруцеллезтан, бир дугаар туберкулезтан аараан кижилер илереттинген.

Корум-чурум үрээшкини. Республика ИХЯ-зының санмедээлериниден алырга, 2003 чылдың январь-февральда 1247 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннуң 100 муң кижизинге хамаарыштыр 401,2 кем-херек үүлгедиишкини онаажып турар, эрткен чылдың январь-февральда 440,9 турган. Кадыкшылга өжегээр хора чедирилгезиниң, өлүм-биле доозулган озал-ондактың, үптээшкин, наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери, боо-чепсек сайгарылгазы-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери өзүп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннерин илередип тывары 46,9 хуу болган, эрткен чылдың бо үезинде 40,0 турган.

ТР-НИҢ СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ.

Чагаалар —

Солун болгаш номчукчу

НОМЧУЙ БЕРДИВИС

Чырык өртемчейге кижи амытан кандыг човулаң-үүлеге таварышпас дээр. Оон кандыг-даа кижи баш бурунгаар камгалаттынмаан. Бо үеде, бо шакта ончаменди, тодуг-догаа, кадык-шыырак, шаап мунар хөлгелиг, саап ижер инектиг, тоор чүве-даа чок, сактырга-ла, сеңээ азы соон салгаан ажы-төлүнге кажандаа чүү-даа дыынмас, боттарын даг иргек ышкаш кылдыр санап чоруурлар кайы хөй. Ындыгларны көөрге безин чамдыкта сүртенчиг-даа, арын безин изиш кынныр аан.

Чаңгыс чижек, дарганың дилээ-биле "далайга дамды дуза" дээри ышкаш, бир солун черинге чеде бергеш, тускай саавырны сундум. Номчааш, караа көрбес улустарга солун чагыдар дээрге, каттырынчыг чүве-дир, ол хире солун шыдавас мен диди. Бичии көрүптер улустар база бар чүведир ийин деп харыы бердим. Ынчап олургаш, чаңгыс солунну чөпшээреди эвеспе. Ол-даа болза канчаар, "төгериниң орнунга амзааны дээре" деп бодааш, четтиргеним илереткеш үнүптүм.

Кандыг-чүү-даа болза, кижиниң ажылдап чораан чери кончуг дээн бодал-биле "дынымны" "Шынче" тыртыптым. Артур Ойняр-оолович аажок чай чок ажылдап олурза-даа, өргүүлүмнү тутсуп бээримге, кичээнгейлиг номчааш, үнер айдан эгелеп беш солунну чагыдып бээрин аазады. Дем чаа-ла бүргээн дээр ышкаш чораан бодум артында чиик-сергек даштыгаа үнүп кээримге, агаар-бойдус улам каас-шиник ышкаш сагындырды. Кижи сеткили дег уян, хээрек чүве чок. Ону утпас болза эки деп бодаар мен.

Кочетов 27 дугаар бажында караа көрбестер ниитилели база ооң удуртукчу даргазы Анатолий Александрович Матюшов силерге өөрүшкүзүн солун дамчыштыр чедирип олур, Артур Ойняр-оолович, буянныг кылган ажылыңарны четтирип, ынак солунувус "Шынны" ап эгелей бердивис.

Чырык өртемчейге каас-чараш бойдусту, аяс хүннү, аккөк дээрни, анай кара эжиниң хоюг чымчак чодураа дег карактарын, долбанналган кызыл чаактарын көрбези дег муңгаранчыг чүве каяа турарыл? Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуштуң "Чырык хүнден сөңнээн болза" деп ырызының одуругларын чижек кылдыр киирдим.

Ак-көк дээрни, аяс хүннү,
Айыраң каас чечектерни,
Амырактың, аввыстың
Арнын көрбейн чурттап
чор бис.

Бо бүгү хилинчек-човулаңны ону херек кырында эдилеп, чурттап чоруур кижи билир дизе, черле хөөредиг болбас. Кызыл хоорайның Кочетов 27-де бичежек бажыңга хүннүң-не кырганчалыы даянгыыштарлыг кирип турарларны бо-ла көөр силер. Хөөкүйлер оон өскээр кайнаар баарыл? Бо-ла-дыр, баар-ла чаңгыс идегели, отчугажы, ийи дугаар бажыңы. Среда оларның дөгерезиниң келир хүнү. Ол хүн библиотека ажылдакчызы, көрбестерниң карак-кулаа бооп бараан бооп чоруур Валентина Канчыыр-ооловна Оюн, бүгү-ле болуп турар медээлерни дамчыдар кижи.

Бажың чеже-даа бичии, тар, кызыы болза, чону үзүлбес, буянныг бажың. "Күзээнин чедип алыр, сураанын тывар" дээр болгай. Хоорайның чаа мэри Дмитрий Калчанович Донгак сөглээн сөзүнге ээ бооп, бо бичии бажында сыңмарлажып олурар кээргенчиг караа көрбестерге бир-ле хүн күзелин боттандырар боор деп идегеп артпышаан база дараазында одуругну чижек кылдыр киирейн.

Чаңгыс эртер чурттарның
Салымынга муңгаравайн,
Кадык чондан чыда калбайн,
Кады базып чурттап чор бис.
Бурган ылап дириг болза,
Буян-кежиин бисче сөңнеп,
Чырык черде көрбестерге
Чырык хүнден сөңнээн болза.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

КИЖИ БҮРҮЗҮ

Хам кижи бойдустан чаяалгалыг, ада-өгбелеринден ызыгуур салгап келген чаян-дөстүг болур деп шагда улуг улустан дыңнаан мен.

Чүнүң-даа ужу-бажын, ужуру-утказын билбес, уран-чечен эвес, төрүмелинден хам чаян чок кижилер канчап хамнап шыдаарыл? Караң көрнүр эвес, анаала карачал кижилер эш-өөрүн канчап мегелээрил, төөредирил? Кижи бүрүзү-ле хамнар болур чүве болза, тывалар шупту хамнап туруп-ла бергей. Ынчаарга хам чалаар карачал кижилер чокла калгай. Хамнар бот-боттарын чалажыр эвес. Хам кижи орантаңды, чевег-хөөр ээлери болгаш өске-даа каракка көзүлбес күчү-күштүг, хуулгаазын, диирең, аза-четкер дээн ышкаш тывызыксыг, элдеп-эзин үүлдер-биле чугаалажып билир, ол "үүлдерни" бодунуң ийи караа-биле көөр ужурлуг деп бодаар мен.

Чаян-дөс чок, хам уксаалыг эвес кижилерге ол бүгү үүлдер каракка көзүлбес-даа, олар ол "сүнезиннер"-биле харылзажып шыдавас-даа. Ол дугайын Көшпестиң, Актың, Алдан-Маадырның, Алаш-Аксының ызыгуур салгаан, салым-чаянныг улуг хамнары мээң өгбелерим болур: Сайын Ондар, (Хам-Ашак), Көкоол Ооржак (Билес-Хам), Шужун Ондар (Чөйган-Хам), херээжен хамнар Дииңмей Ооржак (Сырбык-Хам), Седип Ооржак (Кудук-Хам), Алдын-Херел Ондар (Хүлер-Хам), Өктек-оол Ооржак (Чылганыр), Дилгижек Монгуш (Дилги-Хам), Сүрүн-оол Ооржак (Ак-Хам), сураглыг тоолчу Маннай Ооржак (Куу-Хам) олар кашдаа удаа улус чонга чугаалап чораанын утпаан мен.

Күш-шыдал талазы-биле Хам-Кадайга чедер, эннежир хире билдилиг хам ховар турган. Ооң оглу Кыр-Баштыг, шынап-ла, авазын дөзеп салгаан, белен эвес хам чораан. База-ла Манчүректиң, Актың, Алдан-Маадырның төрел аралчаан хамы Хөм-Оттук Ондар (Шактыыр-Хам) кызыткан хан кызыл хаарыылды дылы-биле

ӨӨРЕНИП КӨРЗЕ

Амгы үеде кижиниң амыдыралынга бир чугула херек чүве — солун, сеткүүл чагыдылгазы. Солун, парлалга чокта хүн бүрүнүң амыдыралындан, делегейде, чуртта чүү болуп турарындан астыгып, хожудап каап болур. Бодум хуумда мооң мурнунда орус-тыва солуннар, журналдарны эңдере чагыдып, номчуп четтигип-даа турдум. А "Шын", "Чаа орук" солуннар-биле харылзаам быжыг. Бо солуннарның хоочун бижикчизи болгаш штаттан дашкаар корреспондентизи бооп ажылдап турар мен.

Бистиң Чыраа-Бажы суур 2000 ажыг чурттакчылыг, оларның 500-үү өөреникчилер. Бо чылын бисте чагыдылга кандыг болганыл? "Шын" солунну —160, "Чаа орукту"— 50, "Эне сөзүн" —30, "Тыванның аныяктарын" — 20, "Сылдысчыгашты" —50-ни чагыткан. Бодап көрүңер даан, чагыдылга арай-ла эвээш болган ышкажыл. Шалың, пенсия үезинде үнүп турар, а харын-даа үе-үелеп өстүрүп-даа турар, уруглар акшазын, ажыл чок кижилерге акшаны-даа күрүне төлеп берип турар, а солунну чаңгыс айлап-даа чагыдып ап болур арга бар. Бир хараданчыг чүве — солунну чагыдып алырга, үезинде келбези. Кызылдан барып айтыраргa, солун ол-ла хүннеринде үнүп турар боор-дур, ооң чедирилгезин кожуун төвүнден суурларже саадатпайн чедирип турары күзенчиг. Федералдыг почта албанының Чадаанада салбыры Чыраа-Бажы суурга шалыңныг почта чедирер бир кижиден тургузарын өөренип көөрүн диледим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

СОЛУННУГ БОЛЗА...

Сөөлгү үеде хоочун, аныяк, школачы-даа спортчуларывыс девискээр, чурт, делегей-даа чергелиг улуг-улуг маргылдааларга киришкеш, эки чедиишкиннерлиг кээп турар.

Спорт талазы-биле тускай солуннуг болзувусса деп бодалдыг мен. Бистиң тыва чон хөй кезии мал малдаан малчыннар боор болгай бис, телевизор-даа көрбейн турар. Ынчап кээрге, чүгле солуннардан солун чүүлдер, медээлер билип алыр аргалыг. Улуг маргылдаалар, Олимпиада-даа болурга, солуннарга тодаргай таптыг биживес боор.

Россияда, даштыкы чурттарда сумо дээн чижектиг профессионал спорт болгаш алдарлыг спортчулар дугайында чүүлдерни делгереңгей бижип, доктаамал үндүрүп турар болза, школачылар-даа, улуг-даа улус дыка сонуургап номчуур боор. Моолдуң "Бөх" деп аттыг спорт дугайында солунун көрдүм. Ында 1922 чылдан бо үеге чедир улуг Наадымга шүүлген, үжүүрлешкен мөгелерниң аттарын база аът чарыштарынга эртип турган аттарның өң-чүзүнүн, ээлерин дөгерезин бижип каан. Наадым үезинде мөгелерниң чуруктарын көргүскеш, мөгелерниң дугайын дыка тодаргай бижигилеп кааны солун, чараш, сүрлүг-даа боор чорду. Тыва спортчу солуннуг болур болзувусса, Тывавыска спорттуң аңгы-аңгы хевирлери сайзырап хөгжүүр база спортка сонуургалдыг аарыкчылар көвүдээр деп бодаар мен.

Василий МОНГУШ.

КҮЗЭЭШКИННЕР

Чыл дургузунда солуннуң арыннарындан ажылагыйның янзы-бүрү адырларының дугайында билип ап, көдээ ишчилериниң амыдыралы-биле таныжып, тускай эртемниг специалистерниң сүмелерин, интервьюларны база Тыва Чазактың ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны номчуп келдивис. "Шын" солун яамы бүрүзүнүң ажылын калбаа-биле чырыдып, мурнакчы ажыл-иштиг коллективтерни, оларның удуртукчуларын номчукчуларга таныштырып турар. Дыка хөй номчукчулар "Шын" солунну дамчыштыр төрээн республиказының ажыл, амыдыралы, социал-экономиктиг хөгжүлдези болгаш политиктиг байдалының дугайында билип ап турары эки.

Ындыг-даа бол, солуннуң номчукчулары ам-даа көвүдээри-биле чаа, солун рубрика-эгелерни чогаадыкчы арга-биле ажыдарын күзээр-дир мен. Хөлүн эрттир хөй политикадан кижилер турупкан болгаш сагыш-сеткилди көдүрер, **номчуурга** чиик чүүлдерни сонуургаар апарганын билир бис. Малчын кижи бүрүзүнде телевизор бар эвес, Россияның янзы-бүрү регионнарын сонуургаарлар база хөй. Ынчангаш бөмбүрзектиң судалын салбайн чырыдарын номчукчулар күзеп турар.

Мөзү-шынар айтырыы чидии-биле тургустунуп турар үеде солуннуң арнынга сарыг шажынның өөредиин тускай рубрикага ажыдар болза эки. Хүрээлер, шажын төптеринге тибет дылда судурнуң утказын билир эвес бис. Черле моон соңгаар шажын, делегей культуразы, уран чүүл, эртем-чырыдыышкын, сайзыралцивилизация дугайында хөйнү бижиири күзенчиг.

Вилена ООРЖАК.

Өвүр кожуун.

ООН ЭГЕЛЭЭШ-ЛЕ

Назыным иштинде чүнү көрбедим дээр. Тыва чоннуң ниити чуртталгазының, төөгүзүнүң бир чөленгиижи сарыг шажын деп билип чоруур мен, 1917 чылга чедир, ооң соондаа Тывага сарыг шажын делгереңгей турар шагда тыва чоннуң шажынчы культуразыдаа бедик, чер-чуртувустуң бойдузу-даа кайгамчык чараш, хем суу-даа элбек, бичии дамырак суглар безин дыка хөй чүве.

Оон Тывага ССРЭ-ниң Коммунистиг партиязының идеялары тергиидеп эгелээнде, ооң салдарынга алзып, боттарывыс-ла хүрээ-хииттеривисти узуткап, шажынывысты чок кылып алган болгай бис. Оон эгелээш-ле тыва чон чуруму баксырап, бот-боттарын оорлажып, арагадарыже массалыы-биле хандып, өлүржүп эгелээн. Элдеп чүве, ооң-биле кады бойдузувус байдалы база баксырап, бичии дамырак суглар соглуп, ховуларга тургулаар ыяштар база кадып эгелээн.

Ынчалза-даа чон, ылаңгыя мээң үем кижилер, бүдүү чүдүп чораан. Мен ам 72 харлыг кырган-дыр мен. Бичиимде-ле ада-ием, акыларым болгаш өске-даа даай, төрелдерим өөреткени-биле сарыг шажынның алыс ужур-утказын билир, ынчангаш бүгү назынымда бүдүү чүдүп чораан ашак мен. Менден 10-15 хар биче кижилер, Тывага сарыг шажын хоруттунган турда, төрүттүнген болгаш ол дугайында чүнү-даа билбес. Ам бо арагалап, будулуп чоруур кижилерни көөрге, колдуу-ла сарыг шажын Тывага хоруттунган турда төрүттүнген кижилер боор-дур. Ам сарыг шажын Тывага катап дирлип келген. Чаш ажы-төл ону өөренип, чүдүп эгелээн. Ол биске дыка өөрүнчүг-дүр. Удавас база-ла сарыг шажын Тывага биеэде турганында дег делгереңгей апаар. Ынчан тыва чон арага ишпестээр, оорланыр чоруун каар.

Ынчалза-даа чоокта чаа 2002 чылдың декабрь 31-де үнген "Шын" солунга Борбак Саттың "Тибет башкыны сывырып турар" деп чүүлүн номчааш, кайгай бердим. Өске ырак Индиядан албан-биле Тывага сарыг шажынны сайзырадырынга үлүүн киирер дээш келген башкыны сывырып турар чүү деп чоор ол. Ындыг чүве кандыг кижиниң угаанынга кирер чоор? Өске черден келген кижини кээргээр, харын аңаа чааскаанзырай бербезин дээш дузалаарының улуу, ону кызып-кыйып сывырары анаа кадык кижиниң аажы-чаңынга көңгүс таарышпас чүве-дир. Барып-барып хүрээ-хиит чери — Камбы-лама эргелелинде ажылдап турар кижи ындыг чүве кылып турар боор бе?

Бо үеде Индияда болгаш өске-даа чурттарда тыва оолдар сарыг шажынга өөренип, ханы билигни чедип ап турар болгай. Оларны тибет башкылар өөредип турар. Эртебурунгу культуравыс-биле тудуш сарыг шажынывыстың кайгамчык сайзыраан чери Тибеттиң чону-биле кажан-даа ха-дуңма харылзаавысты үспес болур ужурлуг бис.

Бады ООРЖАК.
72 харлыг.

сагыш-сеткил илерели

ХАМНАП БОЛБАС

соодур, анаа кара демир кылдыр чылгап олурганын көргеш, ийи караам чалданыр чораан. Орантаңды, чер, чевег-хөөрлер, ээлери аза-четкерлер, шулбустар, сүнезиннер-биле чугаалажыры белен эвес херек деп бодаар мен.

Ол үениң улуг хамы болур Сайын-Хам мөчээн кижилерниң хонуун кывысканда, суг бажы, хам ыяш, от, мал-маган ыдыктаанда аажок сүрээдеп девидээр, артында хол-буду сириңейни бээрин көрген мен. Ол чүнү көргүзүп турары ол дээрге, бистиң карактарывыска көзүлбес хуулгаазын күштер-биле ылап-ла чугаалажып, оларның "дылын билип", оларны янзы-бүрү, амдан-сүүзүннүг чемнер-биле чемгерип, "сеткилин" хомудатпас дээш аажок кызып турганы чугаажок. Ынчангаштың Сайын-Хамның чугаазы амыдыралга ыяап-ла херек кырында боттаныр.

Бүдүү билир, "шыырак билиглиг" хамнар чаңгыс черге хамнавас, күштери бот-боттары чижи бээр. А ам көрүп чоруурга, дагылга езулалы кылган черлерге мырыңай он ажыг хам деңге чарыштыр хамнай бээрин кижи пат кайгаар-дыр. Бурунгу шажын хамнаашкынның езу-чаңчылдарын хажыдып турарывыс ол эвес бе? Ынча хөй хам дүңгүрлерин хары угда соктап кээрде, оларның алгыш-йөрээлдери-даа орта дыңналбас, кулак уюк боор чораан. Хам кижи тывызык, уранчечен, хамнап самнай бергенде дурт-сыны ээлгир, езулуг-ла уран талантылыг, чогаалчыргыы байдалдыг, чонунга буян чедирип чоруур хүндүлүг кижилер-дир.

Чүдүлге-сүзүглеливис

Адын адавас мен. Ажы-төлүнге, салгалынга-даа эпчок апаар. Алдан-Маадыр, Алаш-Аксы, Оргу-Шөл, Ак ол ынчаар чурттап чорааш, мээң даайым улуг хам Өвүрже хоошкунга (чалалгага) чорааш, Өвүрнүң сураглыг хамы Хам-Кадайга таварышкаш, ооңбиле чижи берген. "Хам-Кадайга аштырдым, "чиртиптим" — деп чанып келген соонда, үр болбайн "кызыл-дустай" бергенин улуг назылыглар чугаалаар чораан. Ынчангаш чаяан-дөстүг шыырак, караң көрнүр хамнар чаңгыс черге чыылбас деп чүве оон-на илдең ышкажыл.

Бурунгу хамнар кандыг-бир черже хоошкунга, чалаашкынга чорааш, чонга ачы-дуза чедиргениниң аксы-барылгазынга (хөлезининге) ону, мону бер деп негелде-даа тургуспас, чоннуң бергенин-не четтирер чораннар. Мээң кырган-ачам Сайын-Хам чыраа-кула аъдын мунупкаш, чалаашкынче чоруткаш, 10-15 хонгаш-даа кээр, ол кээрде хөй чүве-даа эккелбес. Ынча хонуктар иштинде чонунга ачы-буян чедирип чораан боор. Бажын ажыр байывайн-даа чорду. Кундун-Кадай кырган-ававыс кырган-ачавыстың аксы-барылга, олчатывышты кайы хире эккелгениндаа сонуургавас, айтырбас, ындыг хоптак сеткил-даа чок, харын-даа сүттүг, хоюг сарыг шайын хайындырып алгаш, өөрүшкү-маңнайлыг уткуп аар чораан. Кырган-ачам Сайын-Хам харын мырыңай доо оранче чоруур дей берген кижилерниң куду-сузун баш бурунгаар көрүп, билгеш, дедир кыйгыртып эккээр азы хай-халаптан чайладып кааптар тергиин дээн сүлде-сүзүктүг хам чораан. Кевин-херекчок черге каргыш-чатка-даа салып көрбээн.

Бистиң бурунгу хамнарывыс аргажок аарыг-човуланы адырылбас, бергедээн кижилерге: "Адаа аар-дыр. Арай берге-дир" — деп ойзу аарак чугаалаар чораан. Бистиң аравыста чамдык аныяк хамнар кандыг-бир аарыг кижини арыглап, хамнап баргаш: "Бо аарыыңдан уштунмас, удавас өлүр кижи-дир сен" — деп ол кижиниң кызыл арнынга дорт чугаалап, улуургап, улам-на човуланга, чыргага туттурган кижини улам хей-аъдын кудуладыры черле көңгүс эки эвес-тир-ле. Чаяандөстүг, дуржулгалыг шыырак хамнар база-ла ук дөстүг аныяк хамнарга арга-сүме кадып, хам шажынының ниити езу-чурумунга чоп өөредип болбас деп. Шуут хам эвес кижилерни хам кылдыр өөредири болдунмас. Оон ыңай чамдык кижилерниң бирде хамнап, бирде ламалап, көңгүс ийи аңгы шажыннарны шал-бул төлээлеп, улуг өртек-хөлези негеп турарынга чон таарзынмайн турар.

Сөөлгү үеде караң көрнүр, чүвени өттүр көөр хам бис дижир кижилер көвүдеп, шаг-үе мөзүшынар талазы-биле баксырап, бергедеп, ыядыр арын чок чамдык кижилерниң чоннуң бажын төөредип турары дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Кызыл хоорайдан Даш-оол Кунгааның "Ядарааанда — хамнаар" деп бижип турары чөптүг. Шынап-ла, эпчок эзерге ооргазын деже өйдүрүпкен мал чаарап, ооргазының аарыырынга шыдашпайн саяктай бээр болгай. Тыва улустуң "Ядарааанда — хамнаар, чаарааанда — саяктаар" деп чугаазы үндезинниг-ле болгай.

Ынчангаш чонга чүгле бойдустан тускай чаяалгалыг, угундан хам чаяан-дөстүг кижилер бараан болур болза эки-дир ийин.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

СҮНЕЗИННИ ҮДЭЭРИ

Тывага сарыг шажын 1660 чылдан эгелеп тыптып келген. Оон бээр тыва чон Будда Шакъямуни Башкының номналын өөренип, эдерип эгелээн. Ол үедеги үжүк-бижиктиг, эртем-билиглиг кижилер тибет азы моол алфавиттерни ажыглап турган. Шажын номналдары колдуунда тибет бижик, дылга парлаттынган турган.

Мен бо чүүлүмге мөчээн кижилерге хамаарыштыр чамдык ном-судурларда бижиттинген чүүлдер дугайын бижикседим. Амгы үеде бистиң Тывада улуг-бичии эр, херээжен кижилер хөй кезиинде айыыл-халаптардан, озал-ондактардан, арагадан хораннанып, кижи холундан барып, азы моңнуп мөчүп турар болгай. Аарып-аржаанындан азы кыраанындан кижилер эвээш өлүп турар. Ол чүл дээрге кижилер кырыыр назыга чедир чурттавайн, хөй өлүп турарының херечизи-дир.

Шак ындыг байдал-биле өл-ген кижилерниң сүлдесүне-зиннериниң чогуур черлеринге барып, эки чаяалга ап төрүттеринге сарыг шажын номналы оруун арыглап, чырыдып, актап бээр ужурлуг. Кижи амытан мөчээн соонда, алды аңгы амылыг амытаннарның бирээзи кылдыр катап чаяаттынар. Эки амылыг амытан кылдыр чаяаттынар дизе, сарыг шажын номналын эдерер, номнарга хөй олурар, шажын өөредиин амыдыра-лынга шын ажыглаар. Өлген кижиниң соондан сүнезини арыг оранны тыпсын дээш, лама чалап, ном номчудар херек.

Хам кижи мөчээн кижи соңгузу кылбас. Чүге дээрге ному чок. Амгы үеде көрүп чоруурга, тыва херээжен кижилер, харын мырыңай аныяк уруглар, хамнап, хонуктар эрттирип турар боор-дур. Мөчээн кижиниң соондан чүгле лама кижи ном номчуур болза эки. Мөчээн кижиниң соондан баштай Гандан Топча судурну номчуурун сүмелеп турар. Ооң соонда 7 хонук эртерге база бир ном номчуп, ол кижиниң сүлде-сүнезинин актап, арыглап чорудар. Кожавыс Моолда 49 хонук деп чүвени шоолуг херексевес, чүгле 7 хонукта ном номчааныбиле болур. Ынчан кижиниң сүнезини эки оранга барып, эки чаяалганы алыр.

Ном номчутпаска, чамдык кижилерниң сүнезини чорбастай бээр. Бир эвес эт-севи, акша-хөреңгизи хөй чурттап чораан болза, оларын каап чадап, кадарып туруп бээр. Чамдык кижилерниң сүнезини ажы-төлү, ха-дуңмазындан ыравайн туруп бээр. Оон кедерезе, бир-ийи кижини алгаш баар таварылгалар бар. Бир эвес мөчээн кижиниң сүнезини 7 чыл иштинде чорбайн баар болза, ол аза, диирен болу бээр. Ынчан бирде көстүп, бирде көзүлбейн чоруп туруп бээр.

Чок апарган таварылгаларда чамдык кижилерниң сүнезини дораан чаяап бээр черинче чорупкан боор. А өске чамдык кижилерниң сүнезини азып, чорбайн туруп бээр. Ынчан оларны чүгле ном күжүбиле баар черлеринче чорудуп болур. Бир эвес мөчээн кижи хөй эт-септиг, акша-хөреңгилиг турган болза, лама башкылар-биле чугаалажып тургаш, тускай ном номчудуп болур.

Таш-оол КУНГАА.

ХАМ ЭВЕС МЕН

2003 чылдың январь 14-те үнген № 4 "Шын" солунда Даш-оол Куңгаа биле Чаштыг-оол Кууларның хамнар дугайында бижээн үүлүн номчааш, сеткилим ханызындан оларның бодалын деткиир-дир мен.

Мээң авамның авазы кырган-авамны улус Хам-Кадай дижир чүве. Ол мен бичии чорумда чурттап чорду. Ол Алдыы, Үстүү Ишкиннерниң улуг хамы чорду. Ооң сеткилиниң бичезин, шынчызын чон магадаар чүве. Ону кайыын-даа хооп кээр чүве. Ол келирде, аңгы тускай эзерлиг аътты чедип алгаш, кончуг ужур хүндүткелдиг кээр. Хоошкуннардан кырган-авам чамдыкта ийи-даа хонгаш келир-ле. Ол келгенде хөй эвес эът, курут, саржаг эккээр. Улустан дыңнаарга, кырган-авамны хогган улус аңаа хураган кежи тон, мал-маган-даа берип-ле турган боор. Ол хирезинде кырган-авам ол бүгүнү албас, ынавас турган. Хөөкүйлерни деп кээргеп, сагыш човап олурарын дыңнаар чордум. Кырган-авамны улус кончуг шыырак хам деп дыка үнелээр чүве.

Кырган-авамның өөнге сыртыының дужунга ханага ээрени турган. Оон ынай сыртык бажында үзүкке моос деп карак, кулактыг амытан дүрзүзү, дөрде ынаа ортузунда ийи кара кускун бар турган. Оон ыңай кырган-авамның хам тону, бөргү, дүңгүрү, идии, кымчызы, орбазы бар турган. Үш күзүңгүзүн кырган-авам аңгы-аңгы таварылгаларда аңгы-аңгы күштер кылдыр ажыглаар чорду. Ындыг улуг, күштүг, чаяан-дөстүг хамның уруу мен-дир мен. Ынчалза-даа мен хам эвес мен. А хам кижиниң бүгү-ле ужурларын сагып чурттап чор мен. Ол сагылга чүгле менде, бодумда, медерелимде, угаанымда, сагыжымда. Иштики делегейим ол сагылгалар-биле бүргеткен, чурттагамның аас-кежии ында.

Ужур эдерип, хамнар өттүнүп улус бажы төөредип чоруур чамдык улус боданыр болза эки-дир. Хүнүнде улустан акша-хөреңги мегелеп алгаш, сөөлүнде орнун харыылаарын утпас болза эки. Хам бооп мегеленип чоруур кижилерни көөрге, колдуунда арагалаар кижилер болур. Ындыгларга чон бүзүревейн, билип, ылгап чоруур болза эки-ле-дир.

Чылбак СОТПА.

ЧЕВЕГЛЕРНИҢ ЧАРЖЫНЧЫЫН

Шагда кижи хөөрже баар хамаанчок, ооң уунче хол-биле айытпас, дорт көөрүнден безин сестир боор чораан чүве. Ам бо хүнде ол ажы-төлдүң ойнаар чери болу бергени ол бе?

Хандагайты суурнуң хөөрүнде чевеглерниң чурук-хөөзүн, адрестерин солуштур суккулап, будуп, үрегдеп, харын-даа херимин көдүргеш, дедир баштандыр салып каан суг боорга, кижи кайгаар. Өртек-үнези улуг, чараш даш мрамор-биле кылып, чаартып каан чевеглерни безин буза шаап, үрегдеп каапкан боор. Ол чок болган кижиниң ада-иези, ажы-төлү, кады төрээннери дээш, чоок кижилериниң сагыш-сеткилинге кайы хире аар-берге, аарышкылыг болурун билбес, чаржынчыг болган улус-тур бис.

Ооң кадында та чүү кижи "херим, чүү-хөө будаан будуктар артыын албас, арттырып каар" деп хоойлу чогаадып каан чүве. Будук артыын ап-даа алырга, ында багай чүү боор. Арттырган будуктар-биле улустарның чурук-хөөзүн, адрестерин көзүлбес кылдыр будуп кааптарындан эрткеш, багай сөстер бижип каан суг боор-дур.

Василий МОНГУШ.

ШАГАА ЭРТЕ БОЛГАН

Шагаа дээрге Чөөн чүк чурттарының Чаа чыл уткуурунуң байырлалы болгай. Кандыг-даа чон астрономия эртеминиң дузазы-биле октаргайда сылдыстарның бот-боттарынга хамаарыштыр туружун көрүп тургаш, үе-шагын шын санап үндүрүп турар.

Чөөн чүк чоннары, оларның иштинде бистер, тывалар, ай календары-биле (айның фазазын көрүп тургаш, хевириниң төнүп, бичелеп, улгадып турарын хайгаарап тургаш) чылдың төнчүзүн, эгезин тодарадып турар. Бүгү-ле удаан бойдус частың дүшкени-биле оттуп, шимчеп эгелээр. Ынчан чылан кежинден кулбурап эгелээр. Үнүп олурар Чаа чылдың дөрт эргилдезиниң баштайгызы частың эгелээни ол.

Шаанда Коммунистиг партия үезинде Шагааны хоруп каан турда, кырганнар хар кыры бичии шыгыыр деп барганда: "Эрги Тывада болза Шагаа үезидир ийин бо. Шагаа соонда-ла хар эрип эгелээр чүве" — дижип турганын чеже-даа дыңнаан мен. Оларның ол чугаазы шынга дүүшкек деп бодаар мен. Бо 2003 чылдың Шагаазын база-ла бис ышкаш буддист шажынныг Калмыкияда март-3 эрттирер деп турарынга амы-хууда катчыр кижи чордум. Агаарның байдалындан-на илдең ышкажыл, ындыг болуру. Бис, тывалар, дээрге тос-тостуң соогунуң үезинде-ле, февраль 4-те 40 градус соок турда-ла, чылан кежи чылбырады дижип алгыржып, шагаалап кааптывыс. Арай эпчок болду. Ооң соонда безин дыка үр сооп келди. Радиога бир кижи: "Кажан-даа март айда шагаалап көрбээн бис. Шагаа февральда, харын-даа январьда безин болур чүве" — деп алгырып турду. Ооң оозу көңгүс шын эвес. Моон мурнунда Шагааны март-даа айда эрттирип турдувус чоп.

Бо 2003 хой чылында Азия чурттары, арай эпчок кылдыр, Шагааны аңгы-аңгы үелерде эрттирип тур бис. Астрологтар ол талазы-биле түннел үндүрүп, солуннар арнынга тайылбырлай бээр боор деп идегээр мен.

Уван-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ХИН АЧАЗЫ БОЛГАНЫМ

Ол үеде Тес-Хем кожуунга зоотехниктеп ажылдап турдум. Ажылым аайы-биле хой санаар дээш бир аалга мотоциклдиг чеде бердим. Ол өг ховунуң-ховузунда чаңгыс өг үве. Аалга чеде бээримге, өгден кижи-даа үнмес, өгге кире бээримге-ле, 3-4 харлыг хире бичии уруг ыглап тур. Өгнүң херээжен ээзи аажок човууртаан чыдыр: «Дүрген тудугжу кадайны ушкарып эккеп көр» — деп мындыг. Даштыгаар үнгеш, мотоциклди ажылдаткан, ажылдавастааш турупкан, оон ол-бо чушкуттунуп, кылып турумда, бичии чаш кижиниң үнү дыңналды. Өгнүң херээжен ээзиниң үнү: «Божудум, бээр кир» — деп мени бо-ла ийин моң. Ол божуп алган, хинин кес деп, боду кезеринге белеткеп алган мындыг. Мээң коргарымны үү дээр боор, кеспес дээрге бир кончуг. Коргуп турар эвес, кезипле дүжүрдүм, "думчукка тулганда, бызаа сугжу" дээр ышкажыгай. Оон корткаш, үне халааш, ол улустуң кээр уунче көрүп-ле тур мен. Элээн болганда 2 аттыг кижи бо челзип орлар, хөйлеңим ужулгаш, ол улустуң уунче чайып-ла эгеледим. Ол кижилерим аттарның сыр маңы-биле келди. Кээрге дораан киживис-даа чиигепти дээримге, өгже кире халыштылар. Оон ол тудугжу кадай мени мактап, каяа канчап өөренип алганымны айтырып шаг болган. Мен хөөкүйде үү боор, ол талазы-биле үнү-даа билбес, мелегей кижи-ле болгай мен. Божуп чыткан херээжен кончуг дидим болгаш меңээ айтып бергени ол-дур. Ол кежээ тудугжу кадай-биле иелдиривиске ужа-даа салды. Ол улустар мени хин ачазы, хин ачазы дээш аажоктар, ол үеде мен кончуг аныяк турган болгаш, ыядып-даа турар мен. Ол аалга хонгаш, ажылым уламчылап чоруптум ийин. 2-3 ай эрткенде, суурга өгнүң эр, херээжен 2 ээзи келгеш, меңээ ужа, 10 литр хире тыва арага-даа эккеп бердилер. Кожаларымны база чаладым. Оон бичии уруунга приданое, эр кижиге хөйлең, херээжен кижиге платье сөңнеп үдедим.

Херээжен улус дег маадырлыг улус кайда боор, чырык өртемчейге кижи бодарадып чыткаш, амы-тынындан чарлырындан безин кортпас. Аът малдан ушкаш, элекке божуптуп база болур ышкажыгай. Оода ындыг кижилерге дүрген дуза чедирерин өөренип алыңар деп аныяк адаларны кыйгырар-дыр мен. Кандыг-даа бай кижи иезиниң шүүделин черле төлеп шыдавас дижир-ле болгай, ол черле кончуг шын. Төрүп-божуур, уйгу-чыдын чок чаш төлү дээш дыка-ла кызарлар. Ынчангаш эр хиндиктиг кижилер херээжен чонну хүндүлеп, хумагалап чоруулуңарам, эргим эр хиндиктиглерим!

Мээң ол хинин кескен оглум ам 40 ыракта ашкан, мени (хин ачазын) шуут ачай дээр. Мен-даа аажок хүндүлээр мен ийин.

Серен-оол ОЮН.

САКТЫП ОРА

Кижиниң өскен-төрээн чуртунуң агаар-бойдузу, анай-кара чажындан көрүп, танып алганы аал-чону сагыш-сеткил, мөзүбүдүш, аажы-чаң хевирлеттинеринге улуг салдарлыг болурун билир бис. Ырда кирген көктүгшыктыг Хөндергей бүгү Тывада билдингир кайгамчык салымчаяанныгларның төрээн аалы.

Бо үүлүмнүң эгезинде А.П. Чеховтуң мындыг сөстерин катаптаайн: «Кижиниң даштыкы хевири-даа, иштики сагыш-сеткили-даа, бодалдары-даа чараш болур ужурлуг». Бо кайгамчык сөстерни сактып ора, бижиир дээн үүлүмнүң маадырын силер бүгүдеге таныштырайн. Ооң атфамилиязы Вера Канчыыр-ооловна Монгуш. Ол Хөндергейниң Доора-Даш деп черге малчын өг-бүлеге төрүттүнген.

35 чылдарның иштинде эр, херээжен улустуң бажын таарар мастер болуп ажылдап келген.

—Канчап черле мындыг мергежилди сонуургап шилип алганыңар ол?—дээн мээң айтырыымга Вера Канчыыр-ооловна мынчаар харыылады: «Бичии турумда өөвүске даады авамның эштери кадайлар, чааваларым, кырган-авам суглар саан-савазын, анай-бызаазын ай деп кааш, бичии када шайлап дыштаны бээрлер. Олар өгге келгенде, үр-даа орар чайы чок болгулаар улус. Ол хирезинде байгы турган сеткилинден хөөрежип-хөөрежип, далаш үнүптер. Ол аваларымның чаштарын, бажын канчаар ап чоруурун чарашсынар турган мен. Оларның аразында харназыны улгады-даа бергени бар. Мээң кырган-авам Борбаанайның кезээде одуртпаалык шугум ышкаш, саң дорт кылдыр дескилей таартып алган таанныы дег кара бажының дүгү, кырган-авамның боп-борбак кара карактарынга болгаш күскү тоорук дег хүрең арнынга кончуг таарышканын сактыр-дыр мен. Та кандаай кижи мен ыйнаан, ынчан бичиимден эгелээш, ийи чара өрээш бадырыпкан, чөкпүр пөштүү дег чодур кара чажымны кажан улуг кыс апаргаш, демги бичиимде көргеним кырган-авамның ол дескилей таартып алган одуртпаалык кылаң кара бажының дүгүн чарашсынып, ону дөзексээр апарган мен.

Тывага прическа модалары чедип келгенде, эштерим Вера Монгуш, Сендий Сат суглар баштай аайын тыппайн турган бис. Седий эжим черле ыядыычал болгаш эпчоксунарынга өй турган болгай.

— Че-че, ай! Чажымны прическа дээш чолдайты кестирип аар болзумза, авам та үү дээр, ии, ай! Авамдан коргар-дыр мен, эжим. Вера, сен баштай дидим кижи — диди. Ооң чугаалааны-биле, шынап-ла, мен ылап дидимненип алгаш, чоон, сарыгзымаар чажымны баш таарар черге харам чокка чолдайты кестирип алганым ол болган. Иштимде дыка хомудазымза-даа, эштеримге билдиртпес дээш, хүлүмзүрүг-биле оларга утпуштур үнүп келдим. Оон эгелээш-ле парикмахер мергежилдиг болур күзел меңээ тыптып келген.

Салым-чаяанымның эгезин салган, кижи амытанның силигчаагай, чараш үүлге бодараттынган ол эчис-күзелинге чедер дээш хуулгаазын куш дег аныяк чылдарымны эмин эрттир сактып ханмас-тыр мен. Кижи чараш үүлге сонуургалдыг болган тудум, ооң күзелдери база деңнеп четпес өөрүшкүлүг болур үве-дир.

Уран чараштың парикмахер деп мергежили Вера Канчыыр-ооловнаның амыдыралының харыысалгалыг болгаш харын-даа чуртталгазының күчү-күжүнүң деткикчизи, бедик көдүрлүүшкүнү болу бергенинге ол чоргаарланып чоруур.

Вера Канчыыр-ооловна Монгуш амыдырал хандырылга шугумунга 35 чылдар дургузунда бараан бооп келген. Ынчалза-даа ол бодунуң назы-харындан аныяк көстүр, шевергин кеттинген, ажык-чаагай, чугаакыр херээжен. Ол мастерни найысылал Кызылдың садыг-делгелге төвүнде «Эрес» аттыг парикмахерскаядан көрүп болур бис. Ол мооң мурнунда чылдарда Чадаанага эштери Людмила Сат, Анай Ооржак, Зинаида Монгуш, Галина Коммуна олар-биле ол үеде район төвүнге чаа ажыттынган парикмахерскаяның баштайгылары бооп ажылдап эгелээннер. Оон эгелээш-ле Вера Канчыыр-ооловнаның мергежили бедип, Кызыл хоорайның төп парикмахерскаяларынга ажылдап келгенин билир бис. Каш чылдар бурунгаар ТР-ниң Чазааның Баштыңының адаккы каъдынга турган парикмахерскаяга, даараныр комбинат бажыңынга турган баш таарар өрээлге, хуу «Аура» болгаш өскедаа черлерге ажылдааш, эр-даа, херээжен-даа чондан үүгле хүндүткелдиң илерээшкиннерин дыңнап келген. Ынчангаш бо үүлүмнүң төнчүзүнде хоочун баш таарыкчызынга мындыг күзээшкиннерни илередийн.

Эңгименің чалымнарын
ээлеп чурттаан
Эзир куш дег эрес эрлер
тыва чонда
Даш хүрең аттыг Танаа-
Херел тоолунда
Даңның чырык хаяазы
дег даңгыныны
Ада-өгбе ыдып чораан
тоолдарындан
Аялганың арыын ижип,
дыңнап өстүм.
Ногаан Тарийги Ие Бурган
чаяалгазы
Ооругнуң пөжү ышкаш кара
чаштыг
Эзим-арга аржаан суунга
чунуп өскен
Эртем-биле үүглеттинген
сагынгырлар
Кааң дээрниң сылдыстарын
сыргаланган
Кандыг мерген кадыннарны
бисте чок дээр!

Хүндүлүт Вера Канчыыр-ооловна, чымыштыг болгаш берге ажылыңарга кезээде чонуңар уткужуп чорзунам! Чылыг, чымчак хүлүмзүрүүнер, алдын холдарыңар чонунга ажыктыг үүлдерни хөйнү кылып, келген чонуңар өөрүшкү-биле байырлажып чоруп турзунам!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

ХҮНДҮЛҮГ ҮГБАВЫС

Чанзан Елизавета Хертековна 1960-1971 чылдарда Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школазынга эге класстар башкылап, садик эргелекчилеп ажылдап чораан. Школага ажылдап чораан үелеринде эки ажылдыг башкыларның одуруунга кирип, Хүндүлүг бижиктер болгаш өртектиг бараннар-биле шаңнадып, мактадып чораан. Ооң соонда амыдыралының аайы-биле Таңды районнуң Хову-Аксы суурже өг-бүлези-биле көже бергеннер. Башкылап ажылдап чораан үелеринде карак давлениези улуг (глаукома) деп диагнозтуг. Карааның давлениези улгатканы-биле, ак саазын көөрү берге болгаш каракка хоралыг дээрзин база чиик ажылга ажылдап болурун эмчилер сүмелээн соонда, өске чиик ажылдарже шилчип, «Тывакобальт» комбинаттың аалчылар бажыңынга дежурныйлап ажылдап, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының кладовщиги бооп, ооң соонда газ ажыл-агыйының каттышкан эргелелинге цех комитединиң даргазы-даа бооп ажылдап чораан. «Тывакобальт» комбинадынга ажылдап чораан чылдарында каш удаа Хүндүлел самбыразынга олуруп, Хүндүлүг бижиктер-биле, өртектиг бараннар-биле шаңнадып чораан. 1976 чылда кызымаккай ажылижи дээш «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп атты тывыскан. Херээженнер чөвүлелиниң болгаш школага төрелдер комитединиң кежигүнү-даа чораан. 36 чыл стажтыг тургаш, хүндүлүг пенсияже үнген. Ол боду ажылдап чораан ажыл-ижиниң дугайында материалдарны радиога дамчыдып, солуннарга чырыдып-даа чораан.

Ам бо үеде кадыы кошкаан, II бөлүктүң инвалиди. Чеже-даа инвалид болза, холу куруг орбас: инектерин сагган, чемгерген, кадарган, бажыңының чанында янзы-бүрү ногаа, кат-чимисти, улуг шөлде картошказын ажытөлү-биле демнежип өстүрген, эки дүжүттү ажаап, чай чок-ла турарын кижи эскерер боор-дур. Суурунуң чонунга таарый өртектерге сүдүн садар, картошказын столоваяже, уруглар албан черлеринче болгаш «Взгляни» деп киоскиже дужаап турар.

Аргып, даарап алган үүлдерин хөй удаа район (кожуун), республика делгелгелеринге салып, «Шагаа» үезинде тыва аъш-чем делгелгезинге 1-2-ги черлерни ээлеп, шаңналдарны ап чораан. Уруг-дарыын, таныш-көрүштерин аргыырынга, даараарынга, дүк дыдарынга, чүң ээрерингe өөредип-даа чоруур.

Бистиң бо допчу-намдарын бижип олурар угбавыс Чанзан Елизавета Хертековна өөнүң ээзи Чанзан Сүге Салчаковичбиле өг-бүле тудуп чурттааш, 1 кыстың болгаш 3 оолдуң эргим ынак ачазы, авазы болганнар. Честевис кара чажындан пенсияже үнгүжеге чедир чолаачылап ажылдап чораан. База-ла шаңнал-макталдыг, үлегерлиг чолаачы. Аварияга таварышкан соонда, 5 чыл болгаш, ынак эжинден, ажы-төлүнден болгаш чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Чаңгыс кызы – Маргарита Сүгеевна, дээди эртемниг, кожууннуң Чер кадастрының директору, күдээзи Даттыг-оол Самбыңович — дээди эртемниг спортсмен, чадаг чарыштың болгаш хаак маргылдаазының тиилекчизи. Дерзии өлүрүкчүнүң холундан чок болган.

Улуг оглу Демир-оол Сүгеевич, кенни Айлаана Оолаковна — күрүнеиң «Саян» ансамблиниң хоочун балет артистери. Бо өг-бүле 2 оол, 1 кысты кижизидип өстүрүп турарлар.

Ортун оглу Каң-оол Сүгеевич — афган дайынының киржикчизи, кенни Ева Халыевна, эртеми бухгалтер – сайгарлыкчылар. Олар база школа назылыг ийи оолдарлыг.

Хеймер оглу Шолбан-оол Сүгеевич —СОБР-ның 6 дугаар салбырның килдис даргазы, Чечняга 5 катап албан-хүлээлгезин эрттирип чораан, кенни Виолетта Эрес-ооловна казначей бооп ажылдап турар. Олар бир кыстыг, 1 оолдуг.

Елизавета Хертековна болгаш Сүге Салчаковичиниң ажытөлү болгаш ажы-төлүнүң уругдарыын бичиизинден эгелеп ажылга өөредип, чер кезип тоярынга чай алындырбайн, ажыл-агыйга хаара тудуп, шын орукче кижизидип өстүргеннер. Кырганнарның инектерин бичии чаштар боттары саап алырлар, оон одарже үндүргеш, кажаахораа иштин аштап-арыглап, кылбас ажылы чок. Кырганның езулуг дузалакчылары, чөлен-гииштери.

Мария ХЕРТЕК.

Хову-Аксы суур.

ОЛУТ ОРБАС ИШЧИЛЕР

Хөнделеңде хоочун, аталдарлыг маадыр иелер чурттуң, ажы-төлүнүң чоргааралы бооп чурттап чоруурлар. Оларга эң-не улуг назылыг 80 ажыг харлыг Сержиңмаа Тенек-кыс уруу Күжүгет хамааржыр. Ол ам-даа чиик, сергек. Эрткен үе, төөгү төөгүп берип, чонунуң сеткилин өөртүп чоруур. Назынының хөй кезиин мал ажылынга бараалгаткан ие. Беш ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен. Танмаан Кенденовна Соян, Ховалыг Чылбак Ламажыковна — хөй чылдарда малчыннап, үүс хойдан үүс ажыг хураганны хөй чыл улаштыр ап чораан үлегерлиг хоочуннарывыс.

Өшкү-Саар Мижитовна Хомушку – Тываның чок дээн шевери Мижитей Сааяның уруу. Ол кежээ, кызымак, соокту соок дивес, изигни изиг дивес, хойөшкүнү, инекти өдек сыңмас кылдыр өстүрүп чоруур. Ол өөнүң ээзи чок болурга, чаасканн ажы-төлүн эртем-сургуулга чедирип өөредип алган.

Ольга Эртинеевна Күжүгет 25 чыл башкылап келген. Шээр малы 400 ажыг, саар инээ 50 ажыг, эң-не хөй чылгылыг, хаванныг. Ажы-төлүн малга ынак кылдыр кижизиткен. Оглу Шолбан Күжүгеттиң аъды Шагаада ийиги черни алган, а боду ийиги черге шүүлгеш, чонну кайгаткан. Серенмаа Күжүгетовна Очур, Ольга Эртинеевна Күжүгет — хүндүлүг башкылар, олар хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, анаа орбас, малын малдаан, аргыттынган, даараанган олурарлар.

Серенмаа ОЧУР.

Хөнделең суур.

ЭР ХЕЙ, БУЯН!

Эрес эр каяа-даа чуртун, чонун алдаржыдар. Эрткен чылын Буян Тумат Кызыл хоорайның № 9 школазын дооскаш, ноябрь айда шеригже хапкан. Баштай Донда Ростов хоорайга шериг херээ эрттирип эгелээш, оон Чечня биле Кабардино-Болгария чоогунда Прохладный хоорайга доктааган. Кызылда ада-иези бир хүн шериг чораа-ла чаа-ла үш ай болган оглу бо кирип кээрге, чожуй бергеннер. Канчап оглувус эрте чедип келгени ол дээн айтырыг оларны дүвүредипкени чугаажок. Ынчан Буян ада-иезинге командириниң чоруткан бижиин тутсуп берген. Чожаан ада-ие ону харамдыгып номчуй бергеннер. Ында Н шериг кезээниң командири ындыг чурумнуг, кижизиг, эрес оолду Ада-чуртка кижизидип бергени дээш оларга өөрүп четтиргенин илереткен болган.

Командирниң бижии оон ыңай дараазында чүүлдү тайылбырлаан. Февраль айның бирле караңгы дүнезинде анаа дайынчы Буян Тумат шыңгыы объектиге таңныылдап турган. Ол объектиге белен-селен кижи тургуспас, эң эрестиг, серемчилелдиг, дуржулгалыг дайынчыларны таңныыл кылдыр салыр турган. Шак ындыг шыңгыы постуну шеригге кел-ле чаа-ла үш ай болган Буянга командирлери анаа эвес бүзүрээн. Ол командирлериниң бүзүрелин шынзыдып шыдаан-даа. Чаа хевирлериниң дайынчы машиналарын шыгжаан гаражтарны ол шыңгыы кадарып турган. Хенертен Буянның сагыжы дыка чиктиг апарган. Черле кандаай чоор дээш прожектер чырыынга чоок-кавы черлерни аажок топтап көрүп эгелээн. Арай боорда чер-биле өннеш хептиг үш кижиниң чоокку гаражтарже соястап бар чыдарын ол көрүп каан. Дайынчы дораан-на: "Тур! Кым кел чор?" деп алгыргаш, автомадын дээр шаар адыпкан. Оларның бирээзи дезер дээш ыңай бооп чыткан. Бир сагындырыг ок ооң будунуң адаа бетонга шак дээн. Үүлгедикчилер белен эвес кижиге таваржы бергенин билгеш, шимчеш дивейн чыдыпканнар. Ол аразында Буян харылзаа дамчыштыр өөрүн кыйгырыпкан. Олары ша-даа четпээнде келгеш, черде хоруп чыткан үш кижини тудуп алган. Оларны чогуур черге аппаргаш хынап көөрге, Чечняже чорудар деп турган дайынчы машиналар оорлаар дээш дижинге дээр чепсегленип алган үптекчилер болган. Айыылдыг оорларны туткан, шериг херээнге чаа-ла үш ай болуп чоруур Буян Туматка командирлери 32 хонук шөлээни чангаш кээрибиле берген.

Шериг албанынга чонун, чуртун алдаржыдып чоруур Буян ышкаш оолдар хөй-ле болзунам. Буян удавас кезээнче катап чоруптар. Аныяк дайынчыга шериг албанынга оон-даа өске хөй чедиишкиннерни күзеп, йөрээп каалыңар.

Ирина БЮРБЮ.

"Төгерик стол"

КАДЫК АМЫДЫРАЛ — СОРУЛГАЗЫ ОЛ

"Арага болгаш наркотиктер чок амыдырал дээш" деп эртем-практиктиг конференцияның соонда Тожу кожуунуң өг-бүле болгаш ургларга социал дуза төвүнге ие-херээженнер — кожуунуң хөй-ниитичилери база ырак-узактан келген аалчылар чыглып, аяк шайны аартап ора, "Төгерик столга" ажык чугааны кылганнар.

Амыдырал 9-10 чыл бурунгаар турганынга деңнээрге, экижип келген-даа болза, бөгүн-даа ишти-хырны аш ажы-төл, ажылагый чок, азыраар кижилери чок улус кожуун, суму бүрүзүнде бары чажыт эвес. Бо талазы-биле Тожу кожуунда байдал база-ла нарын. Амыдыралдың чүүгүн угбайн, ажы-төлүн азырап шыдавазындан арагаже "дүлүп", ооң ажыы-биле түр када-даа бол, ажыг-шүжүг, муңгаралын "уттур" дээш арагалап чоруур ада-иелер хөй. Оларның хайындан ховапшылап, түреп чоруур ажы-төл кээргенчиг. Ындыг ада-иелерге, ажы-төлге канчаар дузалаза экил? Оларның хоозургай сагыш-сеткилин канчаар сергетсе чогуурул? Бо чижектиг айтырыгларны чыылган удуртукчу ажылдакчылар — ие-херээженнер чугаалашкан. Ол кежээ болган чугааның допчу утказын номчукчуларга чедирерин оралдажып көрейн, үлегер-чижек, аргадуржулга солчуушкуну-даа болур чадавас.

Арина Донгаковна КАШКАК, Тоора-Хем ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы: — Бо амыдырал берге үеде кижилер арагаже сундуларга канчап-даа эптежип шыдавазым чүве ол. Ындыг ажы-төл түредип чоруур арагачыларга кам-хайыра чок болуксаам кээр. Ынчалза-даа оларның байдалын база билип, сайгарып, бодап орбайн канчаар. Канчаар-даа дуза кадар, каш-даа акша-төгерик үлээр болзувусса, бо айтырыг шиитпирлеттинмес. Ажылчын туруштар тып, ажыл-биле хандырары чугула. Оон башка канчаар боор, анаа азыраар апаар-ла-дыр, олардан хая көрнү бээр аргавыс бар эвес. Ынчангаш "Аборигенка" организациязын дамчыштыр Тоора-Хемге ындыг клубту тургузуп, чонну олче хаара тудуп, янзы-бүрү чогаадыкчы, сайгарлыкчы ажылдарны чорударынга, ону эгелеп, углап-баштаарынга дузалап, өөредир мен дээрзин Н.Б.Тыртык-Кара аазап турарга өөрүнчүг-дүр.

Үндезин чурттакчы чоннуң, эвээш санныг кижилериниң салым-чолу меңээ дыка чоок, сагышсыранчыг. Школаларда Кол деп фамилия безин чидип бар чыдар болдур ийин. Каш чыл эртсе, Тожунуң үндезин чурттакчызы кымыл дээрзин тывары берге апаар. Бо талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары чугула дээрзин билип турар бис, бодап турар бис. Кожуун чагыргазы башкыларның эгелээшкин бүрүзүн деткип, үндезин чон деп айтырыгже кичээнгейни күштелдирер болза деп күзелдиг мен.

Галина Николаевна БАРААН, социал дуза төвүнүң директору: — Бистиң төпте бөгүн 20 уруг хонуп-дүжүп, чемненип турар. Үе-үе болгаш-ла солуштуруп турар бис, чүге дизе дөгерезин хүлээп алыр аргавыс чок. 10 ажыг кырганнарым база бар, моон чемненип турар. Кээргенчиг чон-дур ийин, шынап-ла, бодап-бодап келгеш, кижи чүрээ саргый бээр. Бистиң төп эвес болза, та канчаар чон. Бир талада, амдажып, азырадып турары база бар харын, а өске талада, шынап-ла, чиир аъш-чем чок улус канчаарыл ынчаш. Ургларның кадыы кошкак. Колдуунда берге өг-бүлелерден. Олар-биле ажылдаар тускай методика чок. Ынчангаш аргадуржулга солчуп, "Өг-бүле — кижизидилгениң төвү" деп "Төгерик столду"-даа организастадывыс. Бистиң байдалывысты караа-биле кээп көрүп, удуртур-баштаар черлериниң даргалары чогуур дузадан көргүзер болза деп бодалым-на бо. Боттарывыс шаавыс-биле чайын кат, тоорукту, мөөгүнү чыып, чем курлавырынга ажыглап, ногаа, картофельди олуртуп тур бис. Ам хаван, дагаа өстүрерин планнап тур бис.

Татьяна Аракчааевна СААЯ, Эрзин ортумак школазының башкызы: — XXI үс чыл КНО-нуубиле кадыкшылга үс чылы кылдыр чарлаттынган болгай. Кадык кижи ховар апарган бо шагда ынчанмас арга чок. Бистиң школавыс тускай кадыкшылга программазы-биле ажылдап турар. Ону эгелээриниң мурнунда сумуларны, албан организацияларны кезип, ада-иелер-биле сүмележип, улуг белеткел ажылын кылдывыс. Тускай методика чок, ийе. Шуптузун бот тудуп, шенеп тургаш, кылыр апаар чорду. "Кадык амыдырал дээш" деп бөлгүмнү бодум удуртуп тур мен. Өөреникчи бүрүзү медицина карточкалыг, ону эмчивис хыналдалар соонда доктаамал долдуруп турар. Ада-иелер, ургларбиле лекция, беседаларны доктаамал чорудуп турар бис. Ооң түңнелинде бүгү кожуунга грипп чоруп турда, хөй школалар, садиктер карантинге турда, бистиң школа тооваан. Ону боттарывыс безин эскербээн бис. Өске улус эскерип, чугаалай бээрге, шынап-ла, деп эскердивис. Ажылывыстың бети кыдыы түңнели көстүп кээрге өөрүнчүг-дүр. Школавыска Мөңгүн-Тайгадан 34 кижи аргадуржулга солчуп кээп чорду. Бодум республиканың кожууннарындан четпээн черим чок. Шагаан-Арыгга "Кадык кижиниң кадыының дугайында" деп эртем-практиктиг конференцияга киржип, Шекпээрниң "Кадыкшылга" клувунуң ажылын сонуургап чордум. Уруг-дарыгны боттарының кадыы дээш боттары амдан эгелеп туржурунга чаңчыктырары — сорулгавыс ол.

Валентина Васильевна ЭРЕНЧИНА, республиканың өг-бүле, ие-чаш фондузунуң төлээзи: — Тожу кожуун чагыргазы социал блоктуң ажылдакчылары-биле бир демниг ажылдап турарын эскерип, аңаа аажок таарзынып тур мен. Келир салгалывыс дээш дүвүренчиг айтырыгларга хамаарыштыр ажык чугаа кылып турарын база чүүлдүг, ажыктыгдыр деп бодаар-дыр мен. Бистиң фонд Тожу кожуунну кичээнгейге доктаамал алган деп болур. Болдунары-биле дузалап турар. 1998 чылдан бээр картофель үрезини-биле дузалап келдивис. "Соңгу чүктүң урглары" программадан чоокта чаа 20 муң рубльди шилчиткен бис, ону чөп ажыглаанын хыналдадан көрдүм. "Мээң черим онзагай" деп чурулга мөөрейинге киришкен ивижилер ургларынга — 15 кижиге шаңналдарны бердивис. 6 өскүс ажы-төлдү өстүрүп турар аныяк өг-бүлеге (М.Н.Биринге) белекти сөңнедивис. Чурулга башкылары А.Д.Ак биле А.С. Салчак оларның ажылын деткип, шаңнадывыс. Сыстыг-Хемде он ажыг өг-бүле чүгле ургларпособиези-биле чурттап орар-дыр, оларга чоорту дуза көргүзерин өөренип көөрүн аазап каайн. Ажылы дээш сагыш аарып чоруур силер ышкаш иелер — удуртукчулар турда, чорук чогуй бээр дээрзинге идегел дыка улуг-дур.

Чечек Маадыр-ооловна КАЗЫРЫК, кожуунда чонну ажылче хаара тудар төптүң начальниги: — Бисте 614 хире ажыл чоктар бар. Пособиени ап турарлары 300 ажыг. Аныяктарны кыска хуусаалыг курстарже өөредип тур бис. Кызылдың 4,11 дугаар профтехучилищелери-биле дугуржулгалыг бис. Эрткен чылын хууда сайгарлыкчы ажылын дөгүдүп алзын дээш элээн кижилерге субсидияны бердивис. Чонну ажылче хаара тудар күрүнеиң федералдыг албанының департаментизи (В.С.Чаж-оол) чоокта чаа УАЗ автомашинаны берди, ажылывыска ол дыка улуг деткимче болду. Ам гаражты тудуп бээр болган. Департаментиниң специалистери практиктиг дузаны көргүзүп турар. Новосибирскиже мени өөредип чоруткан чүве, оон дыка хөйну билип алдым. Ынчангаш чонум дээш бүгү күжүм берип ажылдаар мен.

"Төгерик столга" Кунгуртугдан Раиса Оюновна Чыпсын сумузунда байдалды болгаш хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазы-биле таныштырды. Качыктан аныяк башкы Айлана Аракчаевна Кунбун бодунуң чогааткан шүлүктерин номчаан. Республиканың шериг комиссариадының эмчизи З.Ш. Донгак ажыктыг сүмелерин берип, "Төгерик столдуң" ажылынга идепкейлиг киришкеннер.

Тожу кожуун чагыргазының даргазы Валерий Кызыл-оолович Торжу ырак-узактан келген аалчыларга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, кожуунда корумчурум болгаш кадыкшылга хамаарыштыр байдалды таныштырып, тайылбырларны кылды. Чыылганнар чагырыкчыдан элээн айтырыгларны салды, болур-чогуур харыыны алдылар.

"Төгерик столдуң" түңнелинде **Н.Б.ТЫРТЫК-КАРА** сөс ап, чүве чугаалаан:

— Амыдырал нарыыдаан үедир, ийе. Кижилер бергелерден салдынып арагалап турар. Ынчалза-даа кижилерни ол дээш кончуп, дора көрүп болбас. Аарыгны эмнээри дег, эмнээр херек. Оларны өрү тыртар дээш ажылдаар апаар бис. Сорулгавыс-даа ол. Силерниң аранарда сагыш-сеткили-биле ол дээш дүвүреп чоруурлар хөй, улуг чүүктү чүктеп чорууру өөрүнчүг-дүр. Тус черниң үндезин чурттакчыларының кадыкшыл, угаан-бодал культуразын бедидер дээш, бүгү чоннуң идепкейин көдүрүп турар хоочун башкы, херээженнер даргазы Арина Кашкакты ТР-ниң школаларының алдарлыг башкызы атче, хөй ургларлыг активчи иелер З.Н.Намнаны, Л.М.Тундуманы, А.В.Семис-Көктү Чазак шаңналдарынче кожууннуң чагырга чери-биле белеткээш, киирген бис. 2005 чылда Россияга элээрлер шимчээшкининиң 110 чыл оюн таварыштыр Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Тожунуң үндезин чурттакчыларының кадыкшылы, мөзүбүдүжү дээш ажылдап турар активчилерни шаңналдарже киирер бис. Эки ажылдаңар, бодум хуумда бүгү талазы-биле дузалаар мен.

Ам четпестерге бичии доктаап көрейн. Бистиң херек, ажыктыг ажылывыска (тускай программалыг) Бии-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Тес-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның социал ажылдакчыларының, херээженнер активтериниң киржилгези аажок чыдып каап турар. Ылаңгыя Тес-Хем кожууннуң школаларында валеолог башкыларны ап каап турарын кижи кайгаар. Бо үеде бүгү удуртукчулар, башкылар, валеологтар, херээженнер активтери чүгле **КАДЫКШЫЛ** пропагандалаар дээш улуг-бичии кижилериниң мээзинче киир ажылдаар ужурлуг. Кадык кижи эки өөренир, эки ажылдаар, бай-тодуг чурттаар болгай — деп чагаан.

Светлана БАЛЧЫР.

Цирк уран чүүлү

БҮДҮН ӨГ-БҮЛЕ

Москвада күрүнеиң цирк болгаш эстрада уран чүүлүнүң училищезин Борис Хертек 1977 чылда дооскаш, Россияның күрүне циригиниң ССРЭ-ниң улустуң артизи В.Б. Оскал-оолга удурткан тыва цирк бөлүүнүң артизи болуп ажылдап кирген. Чээрби ажыг чылдарның дургузунда бо берге уран чүүлге мергежилдиин, талантылыын ол көргүскен. Бедикте шөе тыртып каан чиңге демир кырынга танцылаарынга, янзы-бүрү дериг-херекселдер-биле мергежилгелер кылырынга шылгараңгай артистерниң санынга кирген. Ынчангаш дээди категорияның артизи болуп турар. Ол өөрү-биле кады ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикаларының (амгы Хамаарышпас күрүнелер чурттарының), Россияның улуг-улуг хоорайларының колдуунда шуптузунга ойнааш, тыва цирк уран чүүлүн көргүскен. Тыва цирк артистери Моолга, Германияга, Югославияга, Голландияга, Турцияга, Бельгияга, Венгрияга, Болгарияга, Румынияга болгаш өске-даа даштыкы чурттарга чедип, оюн-тоглаазын бараалгаткан. Каяа-даа ойнааргa тыва цирк бөлүүнүң шагдала Россияның цирк уран чүүлүнүң шылгараңгай (классиктиг) номери болу берген көргүзүглерин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрүп турар.

Борис Хертектиң өөнүң ишти Елена Чадамба — база бо бөлүктүң цирк артизи. Сөөлгү үеде Альф дээр пудель уксаалыг бичии чараш, чаптанчыг ыды-биле клоуннуң оюнун чедиишкинниг күүседип, көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап алган.

Демир кара чажындан ачазын эдерип, хоорайлар, чурттар кезип келгеш, цирк уран чүүлүнге хандыкшый берген. Ол тос харлыг турда, ачазы цирк артизинге белеткеп эгелээн. Ачазын дөзеп салгаан, өөрениичел, салым-чаяанныг оол болган. Он харлыында-ла ону цирк бөлүүнүң өөреникчизинге хүлээп алган. Цирк уран чүүлүнүң бир берге болгаш нарын көргүзүү болур чолдак хос демирлерни (катушкаларны) чыып үндүрүп алгаш, ооң кырынга янзы-бүрү мергежилгелерни ол күүседип турар болу берген. Бо номерин Демир чедиишкинниг ойнааш, он үш харлыында тыва цирк бөлүүнүң долу эргелиг артизи кылдыр киир санаткан. Оон бээр (ам он сес харлыг) хүн бүрү мергежилин бедидип тургаш, дээди категорияның артизи болган. Ооң нарын көргүзүглерин көрүкчүлер үргүлчү диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп ап турар.

Борис Хертектиң өг-бүлезиниң кежигүннери шуптузу цирк артистери. ТР-ниң улустуң артизи Юрий Оскал-оолдуң удуртканы тыва цирк бөлүүнүң артистери-биле олар чедиишкинниг ойнап чоруп турарлар.

Өг-бүле шөлээзиниң үезинде Кызылга чедип келгеш, анаа олурбаан. Елена Чадамба оглу Демирбиле боттарының номерлерин кызылчыларга, ооң аалчыларынга элээн каш катап көргүскен. Елена Чадамба ачазы, Демир Хертек кырган-ачазы чогаалчы Л.Б.Чадамбаның төрүттүнген хүнүнден бээр 85 чылынга тураскааткан байырлал кежээзинге киришкеш, аңаа чыылганнарга боттарының талантызын бараалгаткан, көрүкчүлер мактаан.

Цирк өг-бүленің кежигүннериниң шөлээзи төнүп турар, буянныг херээн уламчылаарыбиле Москваже чоруптарлар.

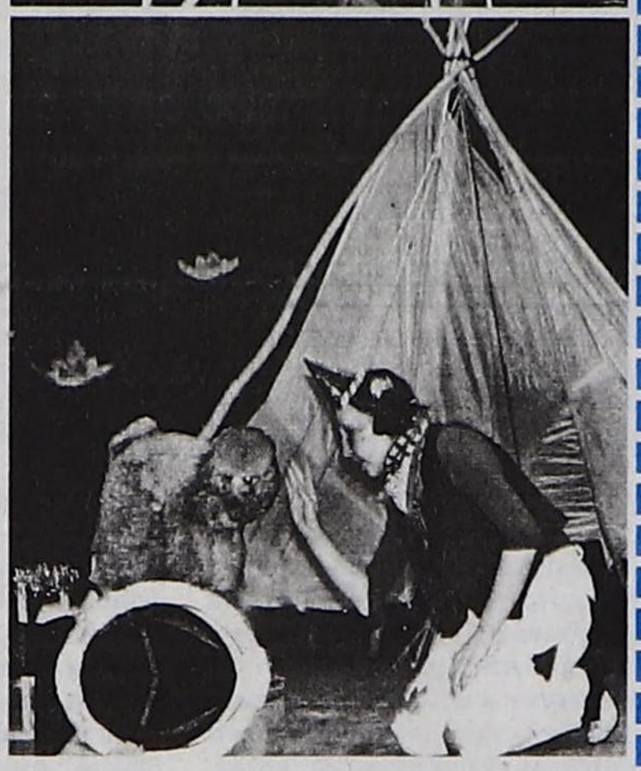

Х. АЛАШ-ООЛ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим ававыс, кырган-ававыс **Клара Достакаевна САТ** бөгүн 50 харлаар. Ававыс хөй чылдарның дургузунда Өвүр кожуунның "Кызыл тук" совхозунга мал эмчизи болуп, кожуунның көдээ ажыл-агыйының сайзыралынга эвээш эвес үлүг-хуузун кииришкеш келген. Ол 4 ажы-төлдүң, 2 уйнуктарының буянныг авазы, ачавыстың ынаныштыг чөленгиижи.

Ававыстың 50 харлаан оюн таварыштыр өг-бүлезиниң болгаш хөй санныг дөргүл-төрелдериниң мурнундан изиг байырны чедирбишаан, аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды база узун назынны күзедивис.

Уруглары, төрелдери.

Приморьеден байыр

Мен Приморье крайда шериг албаны эрттирип турар мен. Мээң эргим авам **Мария Хунан-Караевна САТ** апрель 5-те 50 харлаар. Ол садыг училищезин дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуунну Ийме суурга садыг шугумунга хөй чылдарда ажылдаан. Ам хүндүлүг дыштанылгада. Авам ажык-чаагай сеткилдиг, эш-өөрзүрек, 2 кыстың, 2 оолдуң ынак иези.

Эртенги хүн херели дег эргеледип, чассыдып кээр эргим авам, силерге, 50 харлаан оюңар таварыштыр изиг байырны чедирип олур мен. Көвей чонуң, ажы-төлүң аразынга каң дег кадыкшылдыг, аас-кежиктиг чурттаарыңны сеткилим ханызындан күзедим, авай.

Оглуң Меңги Сат.

Тыва Республиканың Чурттал-коммунал ажыл-агый реформазының талазы-биле күрүне комитединиң чонга дыңнадыры болза:

Чонга чиигелделиг дуза чедирери-биле **субсидияны азы чиигелделиг дузаны** чурттап орар оран-савазынга кылдыртып, ачы-дуза чедирер дугайында №1001 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылдың декабрь 30-де хүлээп алган.

Мооң мурнунда чиигелделиг дузаны чүгле чаагайжыды туткан бажыңнарның ээлери ап турган болза, ам бо доктаалды езугаар **хууда, күрүне, кооператив болгаш өске-даа оран-саваларда** чурттап турар **бүгү хамаатылар ук дузаны ажыглаар эргелиг.**

Бо доктаалды езугаар черде бажыңнарлыг улуска хөмүрдашка, электри энергиязынга чиигелделиг дузаны база көргүзер.

Доктаалды чон ортузунга тайылбырлап, ажыл чорударын чер-черде чагыргалар даргаларындан диледивис.

Чиигелделиг дуза чедирер килдистерни кожууннарның коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелеринге тургузар, бүгү айтырыгларны ол килдистер тайылбырлап шиитпирлээр.

Дуза алыр кижилерниң даңзызын дүрген тургускаш, чон ортузунга тайылбыр ажылын калбартырын, бүрүткел дептерлерин долдуржуп бээрин сумулар чагырыкчыларындан диледивис.

ТР-ниң Чурттал-коммунал ажыл-агый реформазының талазы-биле күрүне комитеди.

ДЫҢНАДЫПТАР, БО-ЛА БААР БИС

Өрт айыылы Кызыл хоорайда улуг бооп турар. Эрткен чылдарда байдалдан алгаш көөрге, өрттер колдуунда часкы, чайгы үелерде хөй болуп турар.

2003 чылдың бирги кварталында Кызыл хоорайга 83 өрт болган. Ол бүгүнүң когаралы 324 муң рубль ажыг түңнүг. Ук өрттерге 5 кижи амы-тынындан чарылган. 83 өрттериң 55-и чурттал-га бажыңнарынга болган. Сайгарылгалардан алгаш көөрге, өрттер колдуунда аңаа удур дүрүмнерни хажытканындан бооп турар. Дыка хөй бажыңнарга печкалар шын эвес туттунуп, электри дамчыдылгалары эргижиреп ирээнинден болган.

Юрий УШАКОВ,
өртке удур күрүне албанының инспектору.

ХАМЧЫКТАН КИЧЭЭНИҢЕР

Чоокта чаа "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнүң эмчилери Россия Федерациязының чамдык девискээрлеринде грипп болгаш ТОВХА (тыныш органнарының вирустуг халдавырлыг аарыглары) хамчыктарының өскүп турарын дыңнадып, оон канчаар камгаланырының чамдык сүмелерин берген болгай.

Санитар эмчилериң ук сагындырыы үндезин чок болбаан. Март айның 17-ден эгелеп грипп болгаш ТОВХА халдавырлары Тыва Республиканың Каа-Хем болгаш Өвүр кожууннарындан нептереп эгелээн. Кыска үе иштинде Кызыл хоорайда байдал дыка нарыыдай берген. Хары угда хөй кижилериң, эң ылаңгыя 14 хар четпээн уругларның, аарып турары-биле ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвү Кызылдың хоорай чагыргазы-биле кады март 27-ден эгелеп хоорайга карантин чарлаан. ТР-ниң эмнелге албан черлери ук хамчыктарга удур хемчеглерни ап-даа турза, амдыызында ук халдавырның чавырлыышкыны эскертинмейн турар.

ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнүң дыңнатканы-биле алырга, март 24-тен 30-ге чедир республикада ниитизи-биле 856 кижи грипптен аараан. Тодаргайлаарга, Кызыл хоорайга 417 (329-у 14 хар четпээн уруглар), Тес-Хем кожуунда 203 (118-и 14 хар четпээн уруглар), Таңды кожуунда 148 (144 бичии уруглар) грипптен аарып турар. Чамдык кижилер эмчилерге экирти эмнедип ап турда, өскелери чаа аарып эгелеп турары эскертинген.

Борис ОНДАР.

"Шын" солунну дамчыштыр

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы чораан бистиң ачавыс, кырган-ачавыс **Михаил Дүгерович Дудупту** сөөлгү орукче үдээринге улуг дузаны каткан чаа тургустунган Тере-Хөл кожуун чагыргазынга, өске-даа коллективтерге, төрелдериске, чаңгысклассчыларга, өңнүктериске болгаш кожаларывыска четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Дудуптарның өг-бүлези.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22)1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7670. Чагыг 38.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.